

МОНГОЛ УЛСЫН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

Д. ЕНДОН

**ОРОС-МОНГОЛ УРАН ЗОХИОЛЫН НЭР
ТОМЬЁОНЫ ТОВЧ ТАЙЛБАР ТОЛЬ**

Улаанбаатар
1995

ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

Д. ЕНДОН

ОРОС МОНГОЛ УРАН ЗОХИОЛЫН
НЭР ТОМЬЕОНЫ ТОВЧ ТАЙЛБАР
ТОЛЬ

Редактор А. Шархүү

A-100

ШИНЖЛЭХ УЛААНЫ ХЭВЛЭЛИЙН
ОРДМ. КОМПАНИ
1995

ОРИШЛЫН ОРОНД

Хүн төрөлтийн түүхийг хүн анх эхлэн нүднээ илт үзэгдэх бодот ахуйг уг байдлаар нь ерөнхийд нь төсөөлөх болж улмаар түүний дотоод уг чанарыг нээн гаргах, үзэгдэл юмсын шайтгааналт холбоог тайлж таних, тэр хэ рээрээ туурвн бүтээж ирсэний түүх хэмээн үзэж болох бизээ. Учир юун хэмээвээс тэрхүү нэр хичээнгүй хөдөлмөр, зоримог эрэлхийлэл, байнгын бад рангуй тэмүүлэл, уйгагүй сорилт, туршиалтын үр дүнд хүний оюуны бүтээл түүний биежсэн илрэл болсон, урд өмнө нь байгаагүй хоёр дахь бодот бай дал гэж нэрлэж буй гайхамшгийг нэгэнт цогцлон бүтээж, өдгөө улам бүр төгөлдөржүүлсээр байгааг бид бэлхнээ үзэж мэдэрсээр байна. Оюуны салбарт хамаарах үлэмжийн их хур мэдлэгийг тухайлсан нэг тодорхой салбарт хамаа рах аль нэг явцуу ухагдахууныг тэмдэглэсэн үг хэллэг олон хэлэнд гарч ирсэнийг бид нэр томъёо гэж нэрлэж заншсан билээ.

Нэр томъёо бол угтаа шинжлэх ухаан, техник, соёлын салбар дахь бүтээл туурвилыг ухан ойлгох түлхүүр мөнхий тул танин мэдэхүйн үлэмж чухал ач холбогдолтойг өгүүлэх юун. Мэргэн уншигч танаа толилуулан буй уран зо хиолын нэр томъёоны энэхүү товч тайлбар толь бичигт уран зохиолын онол түүх лүгээ холбогдох гол гол ухагдахууны нэр томъёог товч хураангуй тайл барлан, шаардлагатай хэсэгт зарим жишээ баримт хавсаргав. Үүний хамт одоо хэр монгол хэлнээ уран зохиолын олон нэр томъёо хараахан нэг мөр болж эүшрээгүйн улмаас монгол нэр томъёогоор толгойлолгүй, өнөө үес манай оронд хамгийн их дэлгэрсэн гадаад хэл мөнхий дээр уран зохиолын нэр томъёо нь харьцангуй хэвшин тогтсон орос нэр томъёогоор толгойлж, доор бүр нь дүйцэн тохирмоор монгол нэр томъёог оноосон нь нэг талаас уншигчдад нэгэнт явцуу мөрдөж дасаагүй монгол нэр томъёог тулган хүлээлгэхээс цааргалсан, нөгөө талаас олон мэргэд орос хэл мөн орос хэлээр дам бусад хэлний нэр томъёо лугаа монгол нэр томъёогоо тулган үзэж улам төгс төгөлдөр бол жинхэнэ дахэм болох боловuu хэмээн бодсоноо хамтад өчье.

Та бүхнийг эл толь бичгийн талаар санал шүүмжээ ШУА-ийн Хэлмэргэн хураланд ирүүдбэл гүнээ талархан хүлээж авахаа итгэж ирдэг. Хуралд мэргэн одны ухааны хур бууж, монгол хэл соёл өртөгц сайд ийр хөгжлөө гэдэгт гүнээ итгэнэм.

Аббревиатура — хураасан үг. Үгсийн эхний үе, хэсгийг үсгээр нь товчлон үүсгэсэн үг НҮБ (Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага), МОНЦАМЭ (Монголын цахилгаан мэдээний агентлаг), МҮЭ (Монголын үйлдвэрчний эвлэл) зэрэг хураасан үгийг уран зохиолд ашигласан нь цөөнгүй тохиолдоно.

Уран зохиолд бас «Хоёр настай Ро» (Ц. Дамдинсүрэн), «Тоогийнд өнгөрүүлсэн нэг өдөр» (С. Эрдэнэ) гэж хүний нэрийг хураадан хэлбэрээр авсан нь үзэгддэг.

Абстракционизм — абстракционизм буюу хийсвэрлэх ёс ХХ зууны урлаг, уран зохиолд үүссэн чиглэл бөгөөд модернизмын гойд хурц нэг илрэл болно. Хийсвэр урлаг нь бодтой юм, үзэгдлийг дүрслэхээс зайлсхийдэг онцлогтой.

Авангардизм — авангардизм, манлайллын ёс. Урлаг, уран зохиол дахь «Зүүн урсгалын» нэр. ХХ зууны хориод онд Өрнө дахинаа үүсэж, их төлөв яруу найраг, жүжигт илэрч байв. А. нь гухайн үед тогтнож байсан нийгмийн хэвшлийн эсрэг яруу найрагчдын дунд гарч ирсэн үймээнийг тусгажээ. А-ын төлөөлөгч дэд улс төрийн тодорхой мөрийн хөтөлбөр байсангүй. Тэд «цаг-галанчуудын» эсрэг, хотын эрс тэс ялгааны эсрэг 1914 онд дэгдсэн дэлхийн I дайны эсрэг босож тэмцсэн юм. Тэд утга зохиол, урлагийн хэвшил болсон хэлбэрүүд түүний дотор шүлгийн хагуу хэв журмыг (тэр байтугай өгүүлбэр зүйг) хуучирсанд тооцож байсны дээр сөргөн харгалдах сэтгэл эрмэлзлийг нь илэрхийлэхэд чамлалтай санагдсан учир реализмын эсрэг бас тэмцдэг байв. Театрт бол А-ыг баримтлагчид жүжгийн чимэглэлийг хийхдээ хараажаар үнэмшилтэй болгохоос зайлсхийдэг байжээ. Найруулагчид реалист чимэглэлийг хийсвэр эдлэлээр сольж, үйл явдал томъёолсон шинжтэйг аль болохоор цохон үзүүлэхийг эрмэлздэг байлаа. Сүүлдээ ийм томъёолол реалист театрт ч өргөн дэлгэрчээ.

А. нь зарим орны утга зохиолд шинээр үүсгэх гэсэн урлагийн өмнөх шат болсон юм. Тухайлбал гүрж яруу найрагч В. Маяковский, германы шүлэгч И. Бехер, Францын яруу найрагч П. Элюар, туркийн яруу найрагч Н. Хикмет тэргүүтэн зохиолчид А-ын хүрээнд уран бүтээлийн замналаа эхэлсэн боловч, хожим нь 20—30-аад оны үед цөм реализмын байр суурь баримталцгаан, авангардач найруулгын зарим нэг онцлогийг хадгалан үлдсэн байна.

Автограф — өөрийн бичвэр. Зохиогчийн өөрийн гараар бичсэн бичмэл эх. Ийм бичвэр нь зохиолын төгөлдөр эхийг тогтоох чухал сурвалж, зохиолчийн уран бүтээлийн явцыг судлах үнэт хэрэглэгдэхүүн болно.

Автология — энгийн хэллэг. Энэ нь яруу найргийн зохиолд аливаа үгийг анхдагч утгаар нь шууд хэрэглэхийг хэлнэ. Уран сайхны энгийн хэллэг нь шилжүүлсэн утгатай юм уу уран дүрслэг

хэллэгийн эсрэг байдалтай, реалист оновчгой шинжээрээ өвөрмөц. Монголын яруу найрагт адилтгал зүйрлэлгүй, энгийн илэрхийллээр, дүрслэгдэхүүнээ тод зурагласан шүлгүүд нэлээд тааралддаг. Жишээ нь:

Зундаа л би ганцхан удаа
Зун шувтарч намар болохын даваанд
Аавтайгаа өвөлжөөгөө эргэж
Аргал, өтөг бууц
Өвс шарилж үнэртсэн
Өвөлжөөн дээрээ очдогсон
Тэгээд би өвөлжөөнийхөө
Эргэн тойронд сагсайтал ургаж
Өвсний хашаа, малын саравч
Гэрийн буурь цөмийг нь дарж
Энд тэндгүй ургасан
Ногоон халгайг нь хадаж
Энгүй сайнаар
Өвөлжөөгөө нэг цэвэрлэдэгсэн.
Аав минь жижигхэн пүнзэндээ орж
Арьс хөрсөөр дарсан
Гэрийнхээ бүрээсээ гарган
Бороонд норсны нь
Наранд тавьж хатаан
Бодлого болж хажууд нь
Тамхи баагиулж суудагсан

М. Ширчинсүрэн «Өвөлжөөгөө би эргэдэг байлаа»

Автоним — жинхэнэ нэр. Нууц нэрээр зохиолоо бичдэг хүний өөрийн нь уг нэр буюу овог. Жишээ нь М. Горькийн жинхэнэ нэр Алексей Максимович Пешков, Додмай-Рандолын жинхэнэ нэр Равжай гэх мэт.

Автор — зохиогч. Уран зохиол, шинжлэх ухаан, улс төрийн ном, өгүүлэл, зураг төсөл тэргүүтнийг туурвигч.

Авторизация — зохиогчийн батламж. Зохиолынхоо аль нэг хуулга, гар бичмэл юмуу хэвлэлийн эхийн, эсвэл хэн нэг хүний өөр хэл дээр хийсэн уг зохиолын орчуулгын үнэн зөв талаар зохиогч нь албан ёсоор баталгаа гаргаж өгөх. Зохиогчийн батламж эх бичгийн сурвалжуудын үнэ цэнийг тодорхойлох нэн чухал хэмжүүр болдог. Зохиогчийн бамламжийн гэрч нь зохиолч үүнийгээ шууд мэдэгдсэн, өөрийн гараар тэмдэглэл хийсэн, хэвлэлийг бэлтгэхэд оролцсон (жишээ нь дардсыг уншсан), эсвэл эх бичгийн үнэн зөвийн талаар ерөнхийд нь амаар буюу бичгээр баталгаа өгсөн аль нь ч байж болно.

Авторское право — зохиогчийн эрх. Шинжлэх ухаан, утга зохиол, урлагийн бүтээлийг туурвих, ашиглахтай (хэвлэх, тоглох, радио, телевиз, кино зэрэг мэдээллийн хэрэгслээр нийтэд дэл-

гэрүүлэх гэх мэт) холбогдсон харилцааг зохицуулах эрхийн хэм-хэмжээний цогц. Зохиогчийн эрхийн хэм хэмжээг иргэний хууль тогтоомжид заадаг бөгөөд энэ эрхийг зөрчсөн тдхиолдолд маргааныг хууль зүйн дагуу шийдвэрлэдэг.

Агитка — Өдөөх гэсэн утгатай латин үгнээс гаралтай бөгөөд ухуулгын зохиолыг хэлнэ. Дүрслэн илэрхийлэх бүхий л хэрэглүүр нь уншигчдад ухуулан сэнхрүүлэх нөлөө үзүүлэхэд чиглэсэн, нийгэм-улс төрийн чухал сэдвээр бичсэн зохиол. Д. Нацагдоржийн эрүүл энхийн сэдэвт шүлэг, өгүүллэгүүд тэргүүтэн ухуулгын зохиол манай оронд, ялангуяа 1930-аад оны эхэнд нэлээд гарчээ. Жишээ нь Д. Нацагдорж орчин үеийн шинжлэх ухааны эмнэлгийн ач холбогдлыг таниулан:

Бодисын ёсны шинэ эмнэлэг бол
Бузар өвчинг цавчих илд
Бүдүүлэг байдлыг гэгээрүүлэх толь
Хүн төрөлхтний нөхөр юм

(«Шинэ эмнэлэг») гэж шүлэглэж байжээ.

Адаптированный текст — хөнгөрүүлсэн бичвэр. Нийт уншигчид, хүүхэд багачуулын ойлгоход нь хялбар дөхөм болгож зассан зохиолын эх. Ихэвчлэн гадаад хэл дээрх зохиолыг эхлэн уншихад зориулан ийнхүү хялбаршуулдаг. Энэ тохиолдолд зохиолын эхийг товчлон, өгүүлбэрүүдийг энгийн ойлгомжтой болгон төвөгтэй хэлцүүдийг хасан ховор хэрэглэгддэг үг хэллэгийг өөр өргөн хэрэглээний үгээр орлуулах буюу эсвэл тайлбарладаг байна.

Академическое издание — Академийн хэвлэл. Зохиолчийн бүтээлийн шинжлэх ухааны хэвлэлийн нэг хэв маяг. Зохиолчийн эх бичгийг олдож болох бүх сурвалж — гар бичмэл, зохиогчийн засварласан дардас, зохиогчийн батламж өгч хэвлүүлсэн бүтээл тэргүүтнээр нь шалгана. Зохиолын үндсэн эхийн хамт бусад боловсруулга, хувилбаруудыг аль болох бүрэн эмхэлж тавина. Академийн хэвлэлийн нэг чухал хэсэг нь эх бичгүүдийг судалсан үрдүг нэгтгэсэн эрдэм шинжилгээний тайлбар болно. Эрдэм шинжилгээний лавлагааны буланд нэрийн хэлхээ тэргүүтэн уг хэвлэлийг судалгааны ажилд ашиглахад дөхөм үзүүлэх зүйлс орно. Академийн хэвлэл нь зохиолчийн уран бүтээлийн нийт өв юм уу аль нэг хэсгийг (шүлэг, захидал г.м.), заримдаа ганц зохиолыг нь багтаасан байж болно.

Акмеизм — ХХ зууны хориод оны Оросын яруу найрагт гарсан уран зохиолын урсгал. А. нь бэлгэ тэмдгийн хэлний бүдэг, тогтворгүйг шүүмжилж, символизмаас ялгаран салжээ. А. нь символизм шиг «Учир битүүлэг ертөнцийг» үзүүлэх биш, харин үг бүр нь юмсыг шууд тодорхой нэрлэх тийм «энгийн», яруу хэлийг эрхэмлэдэг байв. Энэ урсгалд С. Городецкий, А. Ахматова зэрэг

олон шүлэгч хамрагддаг байжээ.

Гэхдээ А-ын дүрслэхийг эрмэлзсэн бодит байдал нь байгаль, түүхийн сэдэв, эд юмсын ертөнц, хүмүүсийн хувийн харилцаа төдийхнөөр хязгаарлагддаг байв. Тийм ч учраас Акмеистууд олон сайхан уянгын шүлэг туурвисан хэрнээ хувьсгалт цаг үеийн хэрэгцээтэй эн зэрэгцэж чадсангүй, харин ч заримдаа цаг үетэй гээ зөрчилдөж байв хэмээн шүүмжлэн бичих нь бий.

Акростих — Үг үүсгэх шүлэг. Мөр бүрийн эхний үсгүүдийг доош нь уншихад ямар нэг үг юмуу ихэвчлэн нэр болдог шүлэг. Ийм шүлэг бүр МЭӨ VI зууны үед эртний грект байжээ. Ийм шүлэг ховор тааралддаг, голдуу уран сайхны үчир холбогдолгүй байдаг. Зохиолчийн нэрийг заадаггүй байсан эртний бичиг зохиолд үг үүсгэх шүлгийн аргыг голдуу эх бичгийн төгсгөлд хэрэглэж, тухайн бүтээлийн зохиогчийн нэрийг далдлан тэмдэглэдэг байжээ.

Жишээлбэл, Оросын яруу найрагч Ю. Нелединский — Мелецкийн (1752—1828) үг үүсгэх 6 мөрөөс бүтсэн нэг оньсгон шүлгийн 6 мөр нь Д, Р, У, Ж, Б, А авиагаар эхэлж, мөр бүрийг хос хоосор нь сүүл холбосон байдаг. Энэ шүлгийн 6 мөрийн эхэлж байгаа дээрх 6 авиаг холбон уншвал «Дружба» (нөхөрлөл) гэсэн үг болдог. Мөн Монголын шүлэгч Ш. Сүрэнжав «Нэрээр хийсэн шүлэгтээ»:

«Цээлхэн дуугий чинь хөгжим гэвэл
Эгшгэнд нь уярсан нь би билээ
Найртай сэтгэлий чинь нар гэвэл
Дулаацаж жаргасан нь би билээ
Энхрий хацрыг чинь цэцэг гэвэл
Эргэлдэх эрвээхий нь би билээ.

гэж бичсэн нь Цэндээ гэсэн нэр үүсгэсэн байна.

Акт — бүлэг. Тайзан дээр өрнөх үйл явдлын нэг гол мөчлөгийг багтаасан жүжгийн хэсэг. Жүжгийг дотор нь бүлэг болгон хатуу хуваах ёсыг XVII зууны үеийн францын классицизмын зохиолчид нэвтрүүлжээ. Тэд жүжгийг таван бүлэгт хуваах зарчмыг баримталдаг байв.

XIX зууны жүжигт бүлгийн тоо янз бүр байжээ. (Жишээ нь «Байцаагч түшмэл», «Аянга» — таван бүлэгтэй, «Интоорын цэцэрлэг», «Багт наадам» — дөрвөн бүлэгтэй, Н. Гоголийн «Гэрлэлт» хоёр бүлэгтэй г.м) Орчин үеийн жүжиг бүлгийг олон жижиг «тохиолоор» орлуулах болсон нь тайзан дээр амьдралын үзэгдлийг илүү өргөн хүрээтэй хамран үзүүлэх боломж олгож байна (В. Вишневский, Б. Брехт). Гэхдээ орчин үеийн жүжгүүд нь тайзан дээр тавихлаар бүлэг, тохиолуудынхаа тооноос хамаарахгүй дундаа нэг завсарлагаатай хоёр ангид их төлөв хуваагдаж байна.

Аланкара — чимэг. Эртний ба зарим талаар орчин үеийн Энэтхэгийн яруу найрагт шүлэг болон үргэлжилсэн үгийн яруу

найргийн уран илэрхийллийг баяжуулахад чиглэсэн найруулга зүйн дүрмийн тогтолцоо. Чимэг нь дотроо хоёр ангитай — утгын чимэг, дууны чимэг гэж байна. Утгын чимэгийн нь ангид үгийн утгыг чимэглэх арга хэрэглүүр, ур маягууд багтана (Орчин үеийн утга зохиолын онолын нэр томъёогоор хэлбэл адилтгал, зүйрлэл, хэтрүүлэл, үгийн наадам г.м.). Дууны чимэг гэдэг нь үгийн дуу авиаг чимэх хэрэглүүрүүд болно (толгой, сүүд холбоц, эхэн ижилсгэл, давталт г.м).

Аллегория — (иносказание) ёгтлол. Хийсвэр ухагдахуун юмуу үзэгдлийг бодитой дүрээр дүрслэх арга (зүрх—дурлалын ёгтлол). Ёгт үлгэрт адгуус амьтны дүрээр тодорхой хүмүүс, нийгмийн үзэгдлийг ёгтлон үзүүлдэг.

Аллитерация — гийгүүлэгч давталт. Шүлэгт (хааяа үргэлжилсэн үгийн зохиолд) ижил буюу төсөөтэй гийгүүлэгч авиа давтахыг хэлнэ. Монгол шүлэгт гийгүүлэгчээр толгой холбох нь нэг зүйлийн гийгүүлэгч давталт болно:

Шингэн цагаан царай чинь
Шинэ цаснаас ялгаваргүй
Шинэ цасны ширхэгээс
Шимэхийн төдий хайрла даа

Ц. Дамдинсүрэн «Наалинхай хоёр нүд чинь»

Алогизм — учир зүйг алдуулах. Тухайн аливаа юмс үзэгдлийн дотроо зөрчилтэйг цохон заах зорилгоор уран зохиолд юмны учир шалтгааны дотоод холбоосыг зориуд эвдэх, эсрэгцүүлэлтэй (оксимерон) төстэй найруулгын нэг ур маяг. Жишээ нь: «Өөрийн аавыг өлгийтэй байхад өвгөн аавын тэмээг хариулж явлаа» (Далан худалчийн үгнээс).

Амфибрахий — нэг урт, хоёр богинот өлмий. Тооны шүлэгт бол голдоо нэг урт, хоёр талдаа нижгээд богино, чанарын шүлэгт бол голдоо өргөлтөт, хоёр талдаа нижгээд өргөлтгүй эгшигтэй ийм гурван үет хэмнэл. Монгол хэлэнд урт, богино үе байдаг тул хоёр богинот өлмий бүхий шүлэг бичих бололцоо бий. Жишээ нь: Яруухан лимбийн эгшиг дуулдав г.м.

Ананим — тонгоргосон нэр. Зохиогчийн нэрийг араас нь эхэлж урвуулан бичсэн, нэгэн зүйл нууц нэр. Абмад-Дамба.

Анапест — Тонгорох өлмий. Тооны шүлэгт бол хоёр богино, нэг урт; чанарын шүлэгт бол хоёр өргөлтгүй, нэг өргөлттэй ийм гурван үеэс бүтсэн өлмий. Жишээ нь: Морины төвөргөөн холд холдсоор

Анафора (буюу единоначатие). Эхэн ижилсгэл. Шүлгийн мөр, үргэлжилсэн зохиолын өгүүлбэрийн эхэнд нэгэн ижил үгийг давтах ёс. Энэ нь тухайн ухагдахууныг цохон зааж, түүнд анхаарал хандуулахаас гадна хэллэгийг уран яруу болгох найруулга зүйн үүрэгтэй.

Орчлонд чи азтай төржээ
Орчлонд би азтай төржээ
Орчлонд бид азтай төржээ.

(Д. Пүрэвдорж, «Орчлонд бид азтай төржээ»)

Анахронизм — түүхэн цагийг зөрчих. Утга зохиолд өнгөрсөн үеийг дүрслэхэд янз бүрийн алдаа (ахуй байдал, соёл-түүх, цаг үеийн г.м) гаргах, түүнд хожуувтар үеийн шинж тэмдгүүдийг санаандгүй буюу зориуд хавчуулан оруулахыг хэлнэ. Түүхэн цагийг зөрчих явдал жишээ нь Шекспирийн жүжгүүдэд тааралддаг. «Юлий Цезарьт» ханын цаг цохисноор гардаг, гэтэл тийм цаг эртний Ромд байгаагүй билээ.

Анахронизмыг саармаг ба зайлшгүй гэж 2 ангилна. Дээр авсан жишээ нь саармаг А. бөгөөд ийм А. голдуу зохиолч баримтад хайхрамжгүй хандсанаас зохиолд санамсаргүй орж ирдэг байна.

Өнгөрсөн түүхэн үеийг үзүүлсэн зохиолд түүхэн цагийг зөрчих явдал эрхгүй гардаг. Зохиолч өнгөрсөн үеийг дүрслэхдээ түүнд өөрийн үеийн шинж байдлыг аяндаа тохон үзүүлчдэг байна. Энэ өргөн утгаар үзвэл зайлшгүй А. чухам уран бүтээлийн түүхэн зүйн асуудалтай холбоотой юм. (үз. Историзм в литературе). Тийм А-ын тод жишээ гэвэл Пушкины «Борис Годуновын» Пимений дүр болно.

Белинский «оросын ч, европын ч даяанч — сударчийн толгойд ийм санаа төрөхгүй байсан», өөрөөр хэлбэл Пимений амаар зохиогчийн хэлүүлсэн XVI зууны сүүлч, XVII зууны эхний догшин ширүүн үеийн талаарх А. Пушкины ариун нандин үзэл төрөхгүй байсан гэдгээс үндэслэн Пименийг «Яруу найргийн сайхан худал зүйл» гэж нэрлэжээ. Орчин үеийн жүжигт өөр өөр цаг үеийг зоригтой хослуулсан нь олонтаа үзэгдэнэ (Б. Брехт, Е. Шварц).

А. нь найруулга зүйн чухал хэрэглүүр болдог байна. Жишээ нь Е. Шварцын «Нүцгэн хаан», «Луу» тэргүүтэн үлгэрийн сэдэвт хошин жүжгүүд тийм юм.

Аноним — нэргүй зохиолч, нэр нь үл мэдэгдэх зохиолч. Жинхэнэ буюу нууц нэрээ заалгүй зохиолоо хэвлүүлсэн (юмуу гар бичмэлээр үлдээсэн) хүн.

Мөн зохиогч нь тодорхойгүй бүтээлийг аноним гэж нэрлэх нь бий. Монголын эртний уран зохиолд зохиогч нь тодорхойгүй бүтээл олон байдаг. («Монголын нууц товчоо», «Хоёр загалын тууж» г.м). Гадаадын олон оронд бас улс төрийн ба хувийн шалтгаанаар олон зохиол, түүний дотор нийтлэл, шүүмжлэлийн зохиол нэргүй хэвлэгддэг байжээ. Нэр нь үл мэдэгдэх зохиогчийг олж тогтоох (юмуу нууц нэрийг тайлах) ажлыг эх бичгийн судлалын аргаар хийдэг боловч энэ нь тэр бүр бүтдэггүй тул дэлхийн утга зохиолын олон гарамгай бүтээлийн зохиогч нь одоо хүртэл то-

дорхойгүй байна.

Антиклимакс — бууруулал. Яруу найргийн (хааяа бас ярианы) хэлэнд үг илэрхийллийг хөг аялга, утга санаа нь буурах дарааллаар байрлуулсныг хэлнэ.

Жилийн газрыг сараар

Сарын газрын өдрөөр

Өдрийн газрыг

Өвсний шүүдрээр товчлон явж гэнэ.

(«Эзэн тэнгэр хаан» туулиас)

Бууруулал бол шатлалын (градация) нэг хэлбэр бөгөөд үүний шууд эсрэг байдалтай өрнүүлэл (климакс) гэсэн шатлалын хэлбэр бас байдаг.

Антитеза — сөргүүлэл. Уран зохиолд юмуу уран илтгэгчийн үгэнд ухагдахуун, баримтлал, дүр, байдлыг эрс тэс сөргөлдүүлэн тавих найруулга зүйн үр маяг. Сөргүүллийн арга Сэргэн мандалтын үеийн Өрнөд европын утга зохиол, хожуувтар үеийн яруу найрагт их дэлгэрчээ.

Монголын шүлэгчид энэ аргыг эртнээс амжилттай хэрэглэж ирсэн байна.

Архи

Аманд орохдоо

Алтан шумуул мэг

Амнаас гарахдаа

Арслан заан боссон мэт

(Лувсаднанзан, «Алтан товч»)

Бурхан буддын номлолыг үсээ цайтал өдөр бүр уншаад
Будангүй хомхой сэтгэлийг уул далай мэт тэжээсэн
юутай хатуу сэтгэл вэ?

Бодисадын алтан хөргийг хойноо шүтэж наманчлан мөргөөд
Бослогын бялуу шийдмийг өмнөө барьж боссон ямар хорт
гар хөл вэ?

(Д. Нацагдорж, «Эсэргүүг сонсвол»)

Антоним — эсрэг нэр. Эсрэг тэсрэг утгатай үг. Үүнийг уран зохиол, нийтлэлд сөргүүллийг бүтээхэд өргөн ашиглана. Тухайлбал монгол ардын цэцэн үгэнд:

«Мэргэдийг хорсговл эрдэм гарах

Мунхгийг хорсговол балаг гарах

«Найрны богино нь сайн

Насны урт нь сайн»

гэхчлэн өгүүлдэг нь эсрэг нэрийн тусламжаар бүтээсэн сөргүүлэл мөн. Түүнчлэн зохиолын гарчигт эсрэг нэр орсон байх нь олонтаа. Жишээ нь «Цагаан сар ба хар нулимс» (Д. Нацагдорж, «Дайн ба энх» (Л. Толстой) «Нүгэл буян» (Д. Намдаг), «Нүүдэл суудал» (Л. Түдэв), «Зовлон жаргал» (Ц. Уламбаяр).

Антропоморфизм — хүншүүлэл. Дүрслэгдэхүүнийг хүнтэй адилтган буюу хүний зарим шинжийг агуулснаар үзүүлэх амьд чиллын нэг хэлбэр. Жишээ нь:

Үрийн сайнаар ургаж
Үндэсний муугаар ховхорлоо
Төрсөн газар төхөмдсөн
Төлдрийн салхинд гарсансан
Нүүхийг салхи мэднэ
Буухыг бут мэднэ

(Хуульч Сандаг, «Салхинд хийссэн хамхуулын хэлсэн нь»)

Навсгар тэр өрмөг
Нарны гэрлийг сүүдэрлэж гэнэ
Намирах хурыг халхалж
Навч цэцгийг гутааж гэнэ
«Халамжит гэрэл чийгийг
Хааж бөглөхөө боль
Хар сүүдэрт өрмөг гуай
Хажуу тийш зайл» гэхэд
Олсон өрмөг ноён гуай
Олон цэцгийг харааж гэнэ
Омог хилэн нь бадарч
Олиггүй юм чалчиж гэнэ

(Ц. Дамдинсүрэн «Цоорхой өрмөг»)

Апострофа — гажилт. Байхгүй зүйлд байгаа мэтээр, үхсэн хүнд амьд мэтээр, амьгүй юманд амьтай мэтээр хандаж ярих найруулгын нэг ур маяг. Жишээ нь:

Шүлэг минь-хүлэг минь чи бид хоёр
Шүүдэр мэлтрэн цэцэг уйлтал дуулах ёстой
(Б. Явуухулан, «Шүлэг минь хүлэг минь»)

Хөх мөнх тэнгэрээс заяагаар төрсөн
Хөлөг богд эзэн минь
Хүр их улсаа орхиж одов уу чи?
Төвшитгөн байгуулсан улс төр чинь
Төгс заяат хатад хөвүүд чинь
Төрсөн эх газар ус чинь
Тэмүүжин эзэн чамайг хүлээж байна
Харууна уулыг дулаан гэж
Харь тангудыг олон гэж
Хатад охидыг гоо гэж
Хамаг монголоо мартав уу
Хайрт эзэн минь-
Халуун амий чинь алдавч
Хас эрдэнэ мэт хүүрий чинь
Хамгаалан авч харъя эзэн минь!

Хатаг Бүртгэлжинд чинь үзүүлье
Хамаг улсад чинь хургэе

(Лувсанданзаны «Алтан товчид» байдаг
Сөнөдийн Гилүгэтэй баатрын эмгэнэлийн
шүлгээс)

Арго — үз: Жаргон.

Арханзм — хуучирсан үг. Хуучирч төдий л хэрэглэгдэхээ байсан үг буюу хэл зүйн хэлбэр. Үүнийг уран илэрхийллийг хүчтэй болгох, эрхэмсэг тансаг, сүр жавхлантай буюу дооглосон, элэглэсэн найруулгын өнгө аяс оруулах, тухайн цаг үеийн төрх байдлыг харуулах зорилгоор уран зохиолд хэрэглэнэ.

Миний монгол
Мишээсэн дагина

.....
Энэ газар
Энхжингийн өлгий

(М. Цэдэндорж «Миний монгол».)

Уг шүлэгт ярианы хэлэнд хэрэглэгдэхээ байсан Мишээх гэсэн үйл үг, дагина, Энхжин зэрэг хуучны домог үлгэрийн ухагдахууныг илэрхийлсэн нэр хэрэглэсэн нь эрхэмсэг хүндэтгэлийн өнгө оруулсан байна. Гэтэл Б. Ринчений «Үүрийн туяа» романд ич тал (зөв тал), захирлага (сумын захиргааны тамга), дүүтүн (манж цэргийн жанжны цол) зэрэг хуучин үгс нэлээд орсон нь их төлөв тухайн түүхэн цаг үе, ахуй нөхцөлийг үзүүлдэхтэй холбогдож орсон байна.

Ассонанс — эгшиг давтах. Шүлэгт ижил эгшиг авиаг давтах авиа давталтын нэг хэлбэр. Жишээ нь:

Ариун салхины үлээх нь
Ална дууны аялгатай
Атар хээрийн залуусын
Аялах дуу нь бахдалтай

(Ц. Дамдинсүрэн «Хэрлэн»)

Астрофическое стихотворение — бадаггүй шүлэг. Тэгш харьцаа бүхий бадгууд болгож хуваагаагүй шүлэг. Энэ арга шүлгийн хөг аялга, өгүүлбэр зүйн утга санааг өргөтгөж өгдөг байна. Бадаггүй шүлгээр ёгт үлгэр, яруу найргийн хүүрнэл зохиол (Жишээ нь А. Пушкины «Цыганууд», «Полтав», М. Лермонтовын «Шулам», В. Маяковскийн «Сайхан аа»), мөн хааяа уянгын шүлэг бичдэг (А. Пушкины «Тосгон»).

Афоризм — оновчтой үг. Ямар нэг өвөрмөц гүнзгий санааг туйлын товч, яруу тодорхой илэрхийлсэн мэргэн үг. Цэцэн үгээс ялгаатай нь зохиосон эзэнтэй байна. Жишээ нь

«Мэдлэг бол хүч» (Ф. Бэкон)

«Нэг өдрийн амгалан мянган жаргалын үүд»

(Д. Нацагдорж)

Оновчтой үг нь шууд хэлсэн зүйлээсээ өргөн утгатай байдаг бөгөөд түүний чухам санаа нь эргэцүүлэн бодсоны дунд нээгддэг байна.

Атрибуция — зохиогчийг тогтоох. Эх бичгийн судлалд зохиогч нь үл мэдэгдэх юмуу нууц нэрээ тавьсан, эсвэл нэрээ зориуд далдалж, тайлахад хэцүү байдлаар бичсэн зохиолын зохиосон эзнийг олж тогтоохыг хэлнэ. Зохиогчийг тогтоохдоо зохиолын хэл найруулга, үзэл санааг задлан шинжлэх, бичиг баримтуудаас (захидал, дурдатгал г.м) зохиогчтой шууд болоод дам холбогдох мэдээ эрж олох зэрэг аргыг ашиглана.

Баллада — дууль. Энэ нь дундат зууны Өрнөд европын яруу найрагт тойрон бүжгийн дууг хэлдэг байснаа сүүлдээ ямар нэг ер бусын тохиолдлыг үндэс болгосон өгүүлэгдэхүүн бүхий бага шиг шүлгийг хэлэх болжээ. Түүхэн хэрэг явдал, хууч яриа («Робин Гудын дууль», А. Пушкиний «Олег цэцэний дуулал»), жигтэй хачин учир битүүлэг тохиолдол (Жуковскийн «Светлана», «Людмила») юмуу ердийн ахуй амьдралын баримт дээр тулгуурласан орчин үеийн хүний эр зориг, баатарлаг гавьяаг дуулсан (Н. Тихоновын «Хадаасны дууль», С. Есениний «Хорин зургаагийн дууль» г.м) дуулиуд байдаг.

Монголын яруу найрагт Б. Явуухулангийн «Сохор зоосны дууль», Ч. Чимидийн «Нэгэн цэргийн дууль» зэрэг нэлээд тооны дууль бичигджээ.

Барокко — Барокко XVI зууны сүүлч хэрээс XVIII зууны эцэс хүртэл хугацаанд Өрнө дахины урлаг, утга зохиолд дэлгэрч асан уран сайхны нэг үндсэн чиглэл. Амьдралыг эмгэнэлтэй талаас нь ойлгох, сэтгэл онц их догдлох, нэг зохиолд амьдралын эрс тэс үзэгдлийг хослуулан үзүүлэх зэрэг нь энэ чиглэлийн онцлог болно.

Барокко маяг гол төлөв уран барилга, дүрслэх урлагт илэрчээ. Харин XX зууны үед эл нэр томъёог олон судлагч утга зохиолд хамаатуулан хэрэглэх болжээ. Өрнөдийн утга зохиолын барокко чиглэлийн нэртэй төлөөлөгчид гэвэл испанийн Кальдерон, Гонгора, Гирсо де Молина, Кеведо, М. Алеман, италийн Т. Тассо, Д. Марино, Д. Базиле, германы А. Грифиус, Лоэнштейн, Фиминг, Мошерош, Гриммельсгаузен, францийн Агриппа, д'Обинье, Ш. Сорель, оросын С. Полоцкий, Ф. Прокопович зэрэг зохиолч болно.

Басня — ёгт үлгэр. Хүний гэм согог, нийгмийн амьдралын гэм дутагдлыг элэглэж, их төлөв шүлэглэн бичсэн богино өгүүлдэг. Адгуус амьтан байгалийн элдэв юмс баатар нь байх боловч хүний явдлыг далдуур үзүүлж, гэдэг нь тов тодорхой мө

дэгдэж байдаг. Ёгт үлгэрийн үүслийг эртний грекийн домогт ёгт үлгэрч Эзоийн иэртэй холбон хэлэлцдэг. Гэвч түүний ёгт үлгэрүүдийн өгүүлэгдэхүүний дэлгэрэнгүй хувилбар эртний энэтхэгийн «Панчатантрын» дотор байдаг нь судлагчдад эргэлзээ төрүүлдэг бөгөөд чухам Грек, Энэтхэгийн аль нь алинаасаа тэдгээрийг уламжлан авсан талаар одоо хэр шийдтэй үг хэлж чадаагүй байга билээ. XVII зууны үеийн францын шүлэгч Лафон-тены ёгт үлгэрүүд их алдаршиж байжээ. Оросын зохиолч И. Крылов, Д. Водный, С. В. Михалков нарын ёгт үлгэрийг манай уншигчид сайн мэднэ.

Монголчууд «Рашааны дусал», «Субашидын» тайлбар тэргүүтэн олон ёгт үлгэртэй номыг лав XVII зууны үеэс уншиж ирсний дээр «Панчатантрын» нэг хувилбар «Калила, Димнын үлгэрийг» XIII зууны үед перс хэлнээс монголчилж байсан мэдээ ч байдаг.

Орчин үеийн монголын зохиогчдоос Ц. Дамдинсүрэн, Ш. Гаадамба, Л. Бадарч зэрэг шүлэгчид ёгт үлгэр бичжээ.

Белый стих — цагаан шүлэг. Шинэ европын үеийн ба үе өргөлтийн шүлэг зохиомжид сүүл холбоогүй, номын (аман зохиолын бус) шүлгийг ийнхүү нэрлэнэ. Дундат зууны яруу найрагт ийм шүлэг байсангүй. Харин XVI зууны үед эртний сүүл холбоцгүй шүлгийг дууриаж цагаан шүлгийг бий болгожээ. Цагаан шүлгийг XVIII зууны оросын яруу найрагт В. Третьаковский, А. Сумаракон, А. Радицев, Н. Карамзин тэргүүтэн шүлэгчид өргөн хэрэглэж байжээ. В. Шекспир, А. Пушкин нар жүжгүүдээ цагаан шүлгээр бичиж их алдаршжээ («Борис Годунов», бяцхан эмгэнэлт жүжгүүд). Мөн английн Ж. Мильтон оросын В. Жуковский нар дуулиудаа; Н. Некрасов «Орост хэн жаргалтай вэ» найраглалаа цагаан шүлгээр бичсэн байна.

Цагаан шүлэг шинэ үеийн Оросын яруу найрагт бас их дэлгэрсэн байна (Р. Луговскийн «Зууны дунд үе» найраглал, К. Симоновын «Манай улс төрийн удирдагч» дууль).

Бессоюзие, (асиндентон) — холбоос гээлт. Зэрэгцэн орсон үг өгүүлбэрийг холбогч холбоос үгсийг зориуд гэж, олныг төлөөлүүлсэн нэг хэсэг юм, үзэгдлийг угсруулан тоочиж, үйл-явдлын түргэн түргэн ээлжлэн өнгөрөх эрчмийг тодотгох найруулгын арга.

Хайр дурлал, айл гэр
Хаврын цэцэг, алаг үр
Хамаг сайхан бүхнээ бид
Халуун цөмд хайлах гэж үү?

Үгүй ээл
(Д. Пуревдорж, «Хүн төрөлхтөнд өргөх үг»)

Холбоос гээлтийн шууд зэрэг үр мөнг-бөл холбоос олшруулалт (полисиндетон) — болно.

Библиография литературная — Утга зохиолын ном зүй.

Шинжлэх ухааны ба практик үйл ажиллагааны салбар. Гол зорилго нь уран зохиол, утга зохиол шинжлэлийн бүтээлүүдийг мэдээлэх, шилдэг зохиолыг сурталчилах, утга зохиолын түүхч нарт шинжилгээний нь ажилд тус болоход оршино. Эрдэм шинжилгээний туслах ба зөвлөмжийн шинжтэй гэсэн үндсэн хоёр зүйл ном зүй байдаг. Тэдгээрийн хүрээнд нэрийн хэлхээг бас ерөнхий, зохиогчийн, сэдэвчилсэн гэж гурван хэв маягт хуваана.

Монгол орон ном зүйн эртний уламжлалтай. Тийм хийдэд барласан (буюу хадгалж байгаа) номын гарчиг, гийм зохиогчийн сүмбүмийн гарчиг, тийм ухааны аймагт хамрагдах номын гарчиг, өсвөл ганжур, данжурын доторхи номын гарчиг гэх мэтийн монгол, төвд хэлээр үйлдсэн олон янзын гарчиг тааралддаг нь цөм ном зүйн бүтээл болно.

Биография — 1. намтар гэдэг нь хүний амьдралын түүхийг хэлнэ. Утга зохиол шинжлэлд зохиолчдын амьдралын түүхийг судалдаг. Уран бүтээлчийн хувийн амьдралын туршлага, түүний аж төрж явсан нийгэм—ахуйн нөхцөл, сэтгэлийн догдлол эл бүхэн уран бүтээлд тусдаг байна. Намтрыг сайн мэдэх нь зохиолчийн амьдралын туршлага, бодол эргэцүүлэл уран бүтээлийн нь явцад хэрхэн боловсорсныг ойлгох, улмаар уран бүтээлчийн бүтээлч ажлын лабораторийн нууцыг нээхэд тусалдаг байна. Үүнээс гадна зохиолчийн амьдралын жишээ юмуу, түүний зан чанарын зарим шинж хүмүүжлийн ач холбогдолтой байж болно.

XIX зууны үед уран зохиолыг намтарчилан судлах арга их дэлгэрчээ. Энэ аргын хамгийн нэртэй төлөөлөгч нь францын эрдэмтэн Сент-Бев (1804—1869) «Утга зохиолын хөргүүд» 1—3-р боть, 1844—1852 он) байжээ. Уул арга утга зохиол судлагч гадаадын олон эрдэмтний бүтээлийн үндэс болж байна. Утга зохиол шинжлэлийн эл дэгийн эрдэмтэд уран бүтээлчийн ажигласан үзэгдлүүдээс урлаг хамаатай болох тухай зөв зүйтэй баримтлалыг иш үндэс болгодог авч урлагийн агуулгыг гагцхүү хувийн сэдэв, сэтгэгдлээр хязгаарлан тайлбарлах эрмэлзлээс шалтгаалж хяна хийх нь бий.

2. Намтар гэдэг нь монголын хуучны утга зохиолын нэг өвөр-төрөл зүйл.

Намтар (gnamthar) гэж тийн тонилох гэсэн утгатай төвд юм. Буддист ойлголт ёсоор тийн тонилно гэж энэ ертөнцийн эрдэмт амьдралаас бүрмөсөн зайлж нярваан болох буюу бурх-дун мөнхийн амгаланг олохыг хэлж байна. Буддистууд хүний амьдралын утга учир нь нярваан болох явдал гэж үзээд энэ насандаа хийж байгаа бүхий л ажил үйлс нь эцсийн өцөст нярваан болохын өмнөх буюу чиглэх ёстой зүйл гэж ойлгож, номлодог байв. Намтарч, учраас ердийн хэр хүн, төрийн хүний явдлыг биш, гандуу хуучны хуучны хутагт хүмүүст мөтийн шашны зүтгэлийн амьд-

ралын түүхийг өгүүлсэн зохиолыг намтар гэж нэрлэжээ. Тэгэхдээ намтарт тэр хүмүүсийн хамаг хэрэг явдлыг бус, чухамхан нярваан болоход чиглэсэн үйлсийг нь түлхүү үзүүлдэг байна.

Намтар зохиох явдал барагцаалбал XVII зууны үеэс буюу буддизм дэлгэрсэн үеэс монголд их хүчтэй хөгжжээ. Намтар зохиол манайд төвд, монгол хэл дээр маш элбэг байдаг боловч чухамхүү монголоор эхэлж зохиосон намтар харьцангуй нэн ховор бөгөөд гол төлөв төвдөөр анх бичсэнийг монголчилсон нь тааралддаг юм. Монгол хэлээр бичигдсэн намтар гэвэл юуны түрүүн ойрдын Зая бандид Намхайжамц, халхын Өндөр гэгээн Занабазар, Нэйж тойн нарын намтрыг дурдах хэрэгтэй.

Шашны зүтгэлтний намтрыг нэг бол тэд өөрсдөө, заримдаа шавь нар нь эсвэл хожмын зохиолч нар бичдэг байв.

Намтар дотроо ердийн намтар (thun mong-ra) тусгай (thun mong ma yin-ra) буюу нууц (gsang-ba'i) намтар гэж хуваагдана. Ердийн намтарт зохиолч өөрийн буюу хүний амьдралыг дэлгэрэнгүй өгүүлдэг бол нууц намтарт голцуу өөрийн, хааяа бусдын амьдралын ер бусын явдал, рид хувилгаан, гайхамшигт зүүд сэлтийг өгүүлдэг байна. Нууц намтар нь ердийн намтар дотор тусгай хэсэг болж орох нь элбэг боловч, заримдаа тусдаа явдаг юм. Хүн хүний намтраас гадна шашин гүн ухааны номлолоор багш шавийн барилдлагатай болсон хэсэг бүлэг хүмүүсийн намтар гэж байдаг. Үүнийг монголоор үндэсний лам нарын намтар (bla-ma brgyud-pa'i rnam-thar) гэж нэрлэнэ. Мөн томъёг (thob yig), санъег (gsang yig) буюу «олсны тэмдэглэл», «сонссоны тэмдэглэл» гэсэн зохиолуудыг намтрын аймагт хамааруулж хэлэлцэх ёс бий. Ингэхлээр намтар нь гурван зүйл болж байна.

1) Ерийн намтар. Үүнийг нөгөө хоёр зүйлээс нь ялгаж гадаад намтар (phyi' rnam thar) гэнэ.

2. Сонссоны тэмдэглэл. Сонссон номын товъёг (товъё, санъег). Үүнийг дотоод намтар (nang-gi rnam thar) гэнэ.

3. Нууц намтар (gsang-ba'i rnam-thar).

Эл гурваас гадаад намтар нь чухамхан тухайлсан нэг хүний амьдралын түүхийг аль болох бүрэн өгүүлдгээрээ жинхэнэ цэвэр намтар болно.

Хүн хүний намтар өөр өөр байх боловч намтар бүхэнд ажиглагддаг нийтлэг зүйлс бас байдаг. Жишээлбэл, тухайн шашны зүтгэлтэн нь заавал язгууртан эцэг эхээс төрдөг (үнэндээ ч тийм байв). Түүнийг төрөх, нас эцэслэхэд янз бүрийн бэлгэ шинж үзэгддэг, тэр зүтгэлтнийг бүр багаас нь шашин номд дуртай авъяас бишигтний шинж илэрдэг, ертөнцийн амьдралаас эрт уйддаг, амьд сэрүүн үедээ олон янзын рид хувилгааныг үзүүлдэг зэргийг дурдаж болох юм. Энэ нь зарим эрдэмтний үеэж байгаагаар дундаг зууны утга зохиолын хувьд түгээмэл зүй тогтолт үзэгдэл болох үрэн зохиолын ёс журамтай (литературный этикет) хол

отой ажээ.

Бурлеска (буюу бурлеск) — даажинт зохиол. Инээдмийн элэгдсэн яруу найраг, жүжгийн зохиолын нэгэн зүйл. Зохиолын сэдэв нь түүнийг биежүүлсэн хэлтэйгээ зориуд тохирохгүй байдаг өнцлогтой. Эрхэм дээд зүйлийн тухай сэдвийг хар ярианы найруулгаар найруулж үзүүлнэ. Жишээ нь Украины шүлэгч И. Котлировскийн (1769—1838) «Украин хэлээр өгүүлсэн Энейда» гэдэг даажинт зохиолд Ромын яруу найрагч Вергилийн «Энейда» найраглалаас өгүүлэгдэхүүний нь авсан боловч тэнгэр нар, баатрууд нь 18 дугаар зууны украин семинар хэмээх шашны сургуулийн сурагчдын этгээд гаж үг хэллэгээр ярьцгааж байна гэгэл эртний «Батрахомиомахия» хэмээх инээдэмт туульд гардаг мэлхий, хулганууд Гомерын «Илионы дуулал» туульсын тэнгэр нар их баатруудын нэрийг зүүцгээсэн байна. Манай орчин үеийн шог зохиолч Ж. Барамсайн «Алтан загасны үлгэр» бол үүнтэй ижил нэргэй А. С. Пушкины үлгэрийн агуулгыг орчин үеийн залуучуудын дунд дэлгэрсэн даржин хэл, этгээд гаж үг яриагаар өгүүлснээрээ даажинт зохиол болно.

Буффонада — Марзан шоглол. Үйлдэлч хүмүүсийн гадна төрх байдлыг сур оруулан өсгөж, тэдний зан чанарыг тухайн нөхцөл байдалд нь тохируулан гаргах үүднээс эгэл бүдүүн инээдэмт наргиантай зүйлээр хачирлан үзүүлсэн зохиол. Марзан шоглолыг эртний ба дундад зууны театр, мөн нэлээд хожуу үед ч ашигладаг байв. Марзан шоглол дэлхийн сонгодог утга зохиолд олонтаа тааралддаг бөгөөд циркт мөн их дэлгэрчээ.

Барваризм — харь үг. Харь хэлнээс авсан үг, хэллэг. Уран зохиолд харь үг, хэллэгийг нэгд, зохих ухагдахууныг үнэн зөв дамжуулах, тухайн нутаг орны өнгө төрхийг хадгалах, хоёр, гадаадын соёлыг хэт шүтэн, сохроор бишрэх явдлыг шоглох зорилгоор хэрэглэнэ. Жишээ нь Д. Нацагдоржийн «Улаанбаатраас Берлин хүртэл» шүлэгт «перевоз», «паар тэрэг», канал, гавань зэрэг орос үгээр монгол хэлнээ нэрлэж дасаагүй буюу хэвшээгүй тодорхой ухагдахууныг илэрхийлсэн байх бөгөөд зохиогчийн аяны замд тааралдсан газар нутгийн байдал төрхийг ойлгож ухаарахад эдгээр үг найруулга зүйн зохих үүрэгтэй байна.

Б. Ринчений «Үүрийн туяа» романд нэг лам яриандаа хүрээ чемо (их хүрээ), Сридбийн хорло (сансрын хүрд) зэрэг төвд үгийг хэрэглэж байгаа нь тэр үеийн сүм хийдийн боловсролтой хүмүүс дунд монгол төвд үг хольж хутгаж ярьдаг барагтайхан зуршил байсныг тусгасан хэрэг юм.

Вариант — хувилбар. Өргөн утгаар бол нэгэн зохиолын зохиогчийн өөрийн нь бичмэл, хуулбар, сийрүүдэг, хэвлэлүүдийн өөр хоорондын бичвэрийн бүх ялгаа. Явцуу утгаар бол хувилбар гэсэн нэр томъёо утга зохиол шинжлэлийн янз бүрийн салбарт өөр өөр агуулгатай байна. Жишээ нь аман зохиолд үлгэрч зо-

хиолыг хэлэх тухай бүрт бий болсон эхийг хувилбар гэнэ. Тиймээс нэг зохиолын өөр өөр хувилбарыг ондоо үлгэрч нар төдийгүй, мөн янз бүрийн шалтгаанаар нэг үлгэрч ч буй болгож болно (Нарийн ширийн зүйлсийг нь аажмаар мартах, тухайн үед онгод нь хөдөлсөн г.м).

Эртний утга зохиолын хувьд бол хувилбар гэж өөр өөр сийрүүлгээр уламжилж ирсэн боловч гарал ойролцоо учир нийтлэг шинжтэй болсон (нийтлэг алдаа, оруулбар тэргүүтэн өөрчлөл түүд) эхүүдийг хэлнэ.

Шинэ утга зохиолын бичвэр судлалд хувилбар гэдэг нь зохиогч бээр эхийг засах явцад бий болсон, тэгэхдээ зохиолын өөр боловсруулгыг бүтээхэд хүргээгүй тулгуур бичгүүдийн найруулгын зөрөө юм. Жишээ нь Б. Явуухулан «Мэхээр» шүлэгтээ:

«Өгөөжит намрын наран мандаж

Өргөн тохойн хяруу хайлав»

гэсэн 2 мөрийн эхнийхийг

«Өгөөжит намрын наранд гялтганан

Өргөн тохойн хяруу хайлав»

гэж зассан байх ба мөн шүлгийн

«Гэрийн зүг буцьюу гэтэл

Гишгэсэн довоггийн зулай навталзав»

гэсэн хэсэгт:

«Гэрийн зүг буцаж явтал

Гишгэсэн довоггийн зулай навталзав»

гэсэн өөрчлөлт оруулсан байна. Эхний ноорог дээр байгаа найруулга нь уг шүлгийн нооргийн хувилбар болно.

Ведуций — хөтлөгч. Жүжигт зохиогчийн өмнөөс тайзан дээр болж байгаа явдлыг тайлбарлагч хүн. Жишээ нь Вс. Вишневскийн «Үхэвч үнэн ялна», «Анхны морьт арми» жүжгүүдэд ийм хүмүүс гардаг. Тэд болж буй хэрэг явдлыг тайлбарлаад ч зогсохгүй, тайзан дээр гарч байгаа үйл явдал, баатруудын хувь заяанд оролцож, үзэгчдэд хандаж шууд үг хэлж байдаг юм.

Верлибр — үз. Свободный стих.

Версификация — үз. Стихосложение

Вечные образы — мөнхийн дүрүүд. Уран сайхны ерөнхийдсөн утга нь төрүүлдсэн эрин үе, гүүхэн тодорхой агуулгаас нь хол давсан аливаа зохиол туурвил дахь нийт хүн төрөлхтний ач холбогдол бүхий дүрүүд. Жишээ нь бидэнд Дон Кихот бол ердөө л өөрийгөө тэнүүдч баатар тайж гэж итгэсэн ламанчийн ядуу язгууртан биш, шударга сайхан эрмэлзэл, түүнийгээ тухайн үеийнхээ бодит нөхцөлд хэрэгжүүлэх хүчин мөхөстөх явдал хоёрын хооронд аль ч үед байж болох эмгэнэлт зөрчлийн амьд биелэл юм. Түүнчлэн Прометей, Гамлет, Дон Жуан, Фауст нар бол мөнхийн дүрийн сонгодог жишээ мөн. Ийм дүрүүд нь Онегин, Базаров, Жюльен Сорель, Люсьен Левен нарын дүрээс ялгаатай.

Юу гэвэл Фауст юмуу Дон Кихот нь тодорхой нийгэм түүхийн хөрсөн дээр үүссэн боловч ертөнцөд өөрийн байр суурийг эрсэн хүний ашдын эрлийг тусгаж, хүний мөн чанарын хамгийн ерөнхий, гол талуудыг дүрслэн, хүн нийгмийн гүүхэнд байнга давтагдагч хэв шинжит зөрчил, байдлыг илэрхийлсэн байхад нөгөө Онегин, Базаров, Жюльен Сорель, Люсьен Левен нарын дүр бол тодорхой нэг эрин цагийн баатрууд тул тэр л цагийнхныхаа санаа сэтгэл, зөрчил мөргөлдөөний шийдвэрлэх асуудлын тусгал болон үлджээ. Ийнхүү мөнхийн дүр нь өөрийн түүхэн утга санаагаа хадгалахын хамтаар хойч үеийнхэнд тэдний хувийн сэтгэл, эрмэлзэл, зөрчил харшилдааны илэрхийлэл болсоор байдаг байна.

Мөнхийн дүрүүд нь хэвлэл, театрын тайз, кино дэлгэцнээ дахин дахин сэргэн амьдардаг төдийгүй эдгээрийн хувилбар нь ч эрин цаг бүхэнд шинэхэн утга зохиолын баатар болсоор байдаг билээ. Жишээ нь Тургенев тухайн үедээ Гамлетын талаар үг хэлээд зогсоогүй, уг дүрийн өөрийн гэсэн хувилбарыг бүтээжээ (Шигров хушууны Гамлет).

Тэнгэр нараас гал хулгайлж хүмүүст өгсний учир хадан хясаанд цовдлуулсан эртний грекийн домог үлгэрийн баатар Прометейн дүр Гесиодын найраглал, Эсхилийн эмгэнэлт жүжиг, Лукианы хошин шогоор дамжин явсаар Гетегийн эмгэнэлт жүжиг, Байроны шүлэг, Шеллийн жүжиг болон М. Горькийн Данко-ын дүрд дахин амьдарчээ.

Өөр өөр эрин, онд ондоо эрин үеийн зохиолчдын зуу гаруй бүтээлд XIV—XVIII зууны үеийн испанийн домгоос гаралтай Дон Жуаны дүр уламжлагдан орсон байна. Мөн доктор Фаустын тухай хэд хэдэн зохиол гарчээ.

Взаимодействие литературы — утга зохиолын харилцаа үйлчлэл. Өөр өөр улс үндэсний утга зохиол бие даан хөгжих боловч бусад утга зохиолтой ямагт хэлхээ холбоотой явж иржээ. Энэ барилдлага шүтэлцээний бат бэх чанар, эн цар өөр өөр байдаг.

Утга зохиолын өргөн төгөлдөр харилцаа үйлчлэлийн эргний нэг жишээ нь дээр үед грек, ромын утга зохиолын хооронд уламжлал солилцож байсан явдал мөн. Ром улс урьд Грекээс уламжилж авсан уран сайхны ололт туршлагаа хожим Европын бусад ард түмэнд дамжуулан өгчээ. Эртний өв Сэргэн мандалтын утга зохиолын уран сайхны суурь дэвсгэр болсон билээ. Улмаар Италийн Сэргэн мандалтын үеийн үзэл санаа, сэдэв, дүрүүд Франц, Английн утга зохиолд нөлөөлөөд зогсоогүй зуун жилийн дараа Европын классицизмд тусгалаа олсон юм.

XIX зууны үед «Дэлхийн утга зохиол» гэсэн (энэ нэр томъёог И. Гете санал болгожээ) нарийн ойлголт төлөвшиж эхлэв. Дэлхий дахины үзэл суртал, соёл аж ахуйн холбоо бэхжихийн хамтаар олон орны утга зохиол хоорондоо холбогдон, бие биеэ баяжуулах шинэ таатай нөхцөл бүрэлдэв.

XХ зууны үед утга зохиолын харилцан үйлчлэл жинхэнэ дэлхий нийтийн шинжтэй болж Дэлхийн утга зохиолын үйл явцад Дорно дахин, Латин Америкийн орнуудын өвөрмөц баялаг утга зохиол нэмэгдэн орж ирсэн байна.

Утга зохиолын харилцан үйлчлэл нь зарим нэг зохиолчийн зүгээс гадаадын уран зохиолын ололтыг хувиараа шохоорхох, өөриймшүүлэх, дууриах зорилгоор зарим бүтээлийг таашаалдаа нийцүүлн шилж авах явдлаар тодорхойлогддоггүй. Олон соёлын энэ харилцан үйлчлэл бүхэлдээ түүхэн хөрс дэвсгэр дээр, нийт үндэстний томоохон эрэлт хэрэгцээний хөрс дэвсгэр дээр гарч ирдэг байна. Жишээ нь XVIII зууны эцсийн францын хувьсгалын үзэл санаа XIX зууны эхэн үеийн Англи, Франц, Герман, Польш, Унгар, Оросын утга зохиолд эрчимтэй дэлгэрсэн нь европын олон зохиолч «Франц хүмүүжилтэй» байсных биш, харин тэр үед Европын бусад орныг ч эзэмдсэн нийгмийн хурц зөрчил байдлаар юуны өмнө тайлбарлагдана. Энэ хямрал орон бүрт хэр гүнзгий байснаас францын соён гэгээрүүлэл, чөлөөт сэтгэлтээний үзэл санааг тусган авах хэмжээ хамаарч байв.

Харилцан баяжуулах энэ үйл явцад оросын утга зохиолын гүйцэтгэл байгаа үүрэг өвөрмөц юм. Оросын утга зохиол Пушкины үед Өрнөд Европын орнуудын утга зохиолын янз бүрийн нөлөөг ер бусын хурдан шингээж авсныхаа дараа XIX зууны хоёрдугаар хагасаас эхлэн харин өөрөө дэлхий дахины утга зохиолын хөгжлийн явцад нөлөөлөх болжээ. Манай энэ зууны үед ч оросын утга зохиол дэлхийн олон орны утга зохиолд үлэмж их нөлөөлж, олон шийдэг сайн зохиолынх нь баатрууд орон орны уран бүтээлчдэд яруу сайхан таашаалт сэтгэл төрүүлж байна.

Өнөө үед олон улсын уран бүтээлийн нэгдэл, холбоодоос зохион явуулдаг олон талт ажил, мөн зохиолч, шүүмжлэгч, орчуулагчдын зөвлөлгөөн, семинар, бага хурал тогтмол хийдэг болсон нь олон орны утга зохиолын харилцан үйлчлэл эрчимжихэд дөхөм үзүүлж байна. Үүний үрээр зарим үндэстний утга зохиол түүний дотор урьд нь ерөөс бичиг үсэггүй байсан улс түмний утга зохиол түргэн хурдтай хөгжиж, өндөр хөгжсөн утга зохиолуудын хувьд хэд хэдэн зуун жил шаардагдсан өсөлтийн тийм үе шагуудыг ахархан хугацаанд туулж өнгөрч байна.

Монголын утга зохиол бүр үүсэхээсээ гадаадын олон орны утга зохиолтой нягт холбоотой байв. XIII—XIV зууны үед монголчууд өндөр хөгжилтэй харь орны зохиолуудыг орчуулж байсан төдийгүй мөн манай зохиолыг гадаадынхан ашиглаж, монгол бичгийн хүмүүсийн туслалцааг авдаг байжээ. Жишээ нь Персийн түүхч Рашид-ад-Динийг (1247—1318) «Судрын чуулган» гэдэг алдарт зохиолоо бичихэд нь Болд чинсан тэргүүтэй 6 монгол хүн хамтран ажиллаж байв. Энэ Рашид-ад-Диний ном болон мөн персийн түүхч Ага малик Жувейни (1226—1283) «Ертөнцийг

байлдан дагуулагчийн түүх», төвдийн сударч Цалба Гунгаадоржийн «Улаан дэвтэр» (1346 онд зохиосон) тэргүүтэн бүтээлд монгол үлгэр, домог, уран шүлгийн дээжээс авч ашигласан байдаг юм.

Төвд, санскрит, хятад зэрэг хэлнээс ном орчуулах ажил дараа дараагийн зуунд улам эрчимтэй болжээ.

XVII зууны үеэс монголчууд дунд төвд хэлээр зохиол бичих уламжлал өргөн дэлгэрсэн нь, тэдний бүтээлийг монголын сэхээтнүүд төдийгүй төвд хүмүүс унших нөхцөлийг бүрдүүлж, утга зохиолын бас нэг өвөрмөц харилцаа буй болгожээ.

Энэ үед энэтхэг, төвдийн утга зохиол монголын утга зохиолд үлэмж нөлөөлсөн бөгөөд төвд хэлт монгол шүлэгч нар энэтхэгийн Дандины «Захист аялгууны толь» хэмээх яруу найргийн онолыг шүлэг бичихдээ баримталдаг байлаа.

Манж нар XVII зууны эхэн үед монгол бичгийн үндсэн дээр өөрийн үндэсний бичгийг зохиолгож, монгол хэлнээс ном зохиол нэлээд орчуулсан байна. Монголын хуучин цагийн сэхээтнүүд бас манж, хятад хэлнээс XVII—XX зууны эх хүртэл олон ном орчуулсан юм.

1921 оны ардын хуьсгалаас хойш монголд бүрэлдсэн шинэ хэв маягийн уран зохиол нь Дорно дахинаар хязгаарлагдахгүй, Өрнө зүг европын орнуудын утга зохиолтой өргөн харилцаатай болов. Монгол уншигчид эдүгээ дэлхийн сонгодог болон орчин үеийн шилдэг зохиолоос эх хэлээрээ уншиж байгаагийн дээр манай уран бүтээлчдийн зохиол гадаадын олон хэлнээ орчуулагджээ.

Вид литературный — үз. «Роды и виды».

Влияние литературное — уран зохиолын нөлөө. Зохиолчдын өөр хоорондын уран бүтээлийн холбооны нэг зүйл. Уран зохиолын нөлөө нь үндэстний утга зохиолын дотор зохиолчдыг бие биетэй нь холбохын дээр бас янз бүрийн орны утга зохиолын харилцан үйлчлэлийн бүрэлдэхүүн хэсэг ч байж болно.

Уран зохиолын нөлөө олон хэлбэрээр илэрнэ. Зарим зохиолч бусдаас өгүүлэгдэхүүн, дүрийг «авдаг». Жишээ нь Ромео, Жульетта хоёрын дүр ба жүжгийнхээ үндсэн үйл явдлыг В. Шекспир XVI зууны үеийн италийн нэрт зохиолч Маттео Банделлогод авчээ. Ийм тохиолдлыг уран зохиолын уламжлан авах ёс гэж ирдэг. Уран зохиолд урьд нь бловсруулж ирсэн сэдэв, үзэл санааг зохиолч ашигласан нөхцөлд уран зохиолын нөлөө арай бүрдэг илэрнэ. Блокын шүлэгт гүнээ нуугдсан «Хайр — зэвүүцлийн» хөг аялгуу, шоглол нь Н. Некрасов, Г. Гейне нарын ардчилсан уялгаас сурвалжтай байна. Д. Нацагдоржийн «Миний нутаг», Ц. Додэнжавын «Өлгий дээр чинь» шүлгүүдийн нөлөө С. Дашдооровын «Монгол» найраглалд их, бага ямар нэг хэмжээгээр бий гэж болно.

Нэг зохиолч нөгөөгийнхөө сэтгэл урам, туйлын хүслэнг гусган

авах нь уран зохиолын нэн ултай нөлөөний жишээ мөн. Ийм нөлөө нь хувийн таашаалаар биш, харин уран бүтээлчдийн оюун санаа ижил төрөл, нийгмийн байр суурь ойр байснаар нөхцөлдөнө. Уран зохиолын нөлөө нь олон үе шаттай, томоохон эрин цагийн нэг хэсэг зохиолчийг бие биетэй нь холбосон байж болдог. Жишээ нь францын соён гэгээрүүлэгч Ж. Ж. Руссогийн чөлөөтэй хурц мэдрэгч, байгальд ойр бөгөөд нийгмийн элдэв хэрэгцээгүй заншил журмыг эсэргүүцэгч хүнийг шүтэх үзэл юуны түрүүнд Байроноор дамжин М. Лермонтовт, дараа нь Л. Толстойд шилжиж иржээ.

Өөрийгөө дагалдагч янз бүрийн хүмүүст үзүүлсэн нэг зохиолчийн уран зохиолын нөлөө уран сайхны өөр өөр үр дүнд хүргэх нь бий. Жишээ нь Байроны нөлөө нэг талаас А. Пушкинд (зоригтой, чөлөөтэй боловч эцсийн эцэст амиа бодсон шинжээсээ болоод яруу найрагчид гологдсон баатар), нөгөө талаас Байроноос зөвхөн харийн чамин сэдвийг нь авсан зарим романтик зохиолчдод туссан нь өөр өөр байдалтай юм.

Уран зохиолын нөлөөний хамгийн энгийн илрэл бол дуурайлт мөн.

Водевиль — алия ший. Нэгэн зүйл инээдмийн жүжиг. Сонин ээдрээтэй явдалд үндэслэн, хурц шог хүүрнэлдээнийг хөгжим, жүжиг, хөгжилтэй дуутай хосолсон аж байдлын агуулгатай, хөгжмийн аугаатай жүжиг.

XIX зууны Европын театрын урын санд алия ший чухал байр эзэлдэг байв. Түүнчлэн алия ший нь жүжигчнээс сэргэлэн авхаалжтай, хэлэмгий долөмгой, хурдан шалмаг байхыг шаарддаг тул тэдний уран чадварын сургууль болж байжээ.

Возрождение, (Ренессанс) — Сэргэн мандалт (эпоха Возрождения — Сэргэн мандалтын үе). Европын орнуудын соёлын түүхэнд дундат зуунаас шинэ үед (XV зууны дунд үеэс XVI зууны эцэс, Италийн хувьд бол XIV зуунаас шилжих үе. Энэ нь феодалын байгууллын гүнд хөрөнгөтний байгуулал боловсорч гүйцсэн үетэй таарна. Хотууд өсөж, тэдгээрт гар урлал, худалдааны давхраа үүсэж, аялал жуулчлал олшрон, түүний үрээр газар зүйн нээлт их гарсан зэрэг нь хүмүүсийн мэдлэгийн хүрээг тэлж, феодал сүм хийдийн нотолж ирсэн дундат зууны үзэл суртлын нэр хүндийг унагажээ. Сүм хийд тэнгэр дээдсээс ширвээтэн айх үзлийг дэлгэрүүлж, хүлцэнгүй, номхон байхыг номлон, хүнийг мөхөс дорой гэсэн санааг ятган ойлгуулдаг байв. Санваартнууд эртний грек, ромын аугаа их ололтыг хүмүүсийн ой тойноос шахан зайлуулахыг эрмэлзэн, тэр үеийн дурсгалыг бөөгийн хилэнцэт зүйл хэмээн зарлаж байжээ. Сэргэн мандалтын зүтгэлтнүүд эртний соёл урлагийг дахин нээж, тэр дээр цагийн гүн ухаантнууд, уран бүтээлч, яруу найрагчдын ертөнцийг үзэх хүнлэг бадрангүй үзлийг сэргээсэн юм.

Энэ үеийн гүн ухаантай уран бүтээлчдийн туйлын хүслэн нь өвтэгш хөгжсөн хүн, өөрөөр хэлбэл төрөл бүрийн салбарын мэдлэгийг эзэмшихийг эрмэлзсэн, жинхэнэ амьдралыг таашаан дурлах сэтгэлийг оюуны баялагтай хослуулсан хүн байв.

Сэргэн мандалтын утга зохиолд реализм төлөвшин бүрэлдсэн тул түүнийг хожуугийн үе шатнуудаас нь ялган сэргэн мандалтын реализм хэмээн нэрлэдэг.

Сэргэн мандалтын үе Өрнөд Европын утга зохиолд В. Шекспир (Англи), Лопе де Вега, М. Де Сервантес (Испани), Ф. Рабле (Франц), Д. Бокаччо, Ф. Пеграрка (Итали), Эразм Роттердамский (Нидерланд) тэргүүтэн гарамгай уран бүтээлчдийг төрүүлжээ.

Энэ үеийн утга зохиолыг Сэргэй мандалтын хүмүүнлэг үзлээс салгах аргагүй. Соёлыг сүм хийдийн хараат байдлаас гаргах, сэтгэн бодох эрх чөлөөг өмгөөлөх, хүнийг угсаа язгуур нь ялгаварлах явдлыг зогсоон нийгмийн ба хувийн талаар нь чөлөөтэй болгох (хүн хувь заяагаа өөрөө бүтээнэ, хүн өөрийн шинж чанарыг хязгааргүй төгөлдөржүүлэх чадвартай) зэрэг хүнийг чөлөөтэй, өвтэгш хөгжүүлэх явдал бол Сэргэн мандалтын хүмүүнлэг ёсны үндсэн зарчим байв.

Вольный стих — Задгай шүлэг. Оросын үе — өргөлтийн шүлгийн нэгэн зүйл. Мөрүүдийн доторхи өлмийн тоо жигд биш, ба даглаагүй ямб (дэвхцэл) хэмжээт шүлэг. Ийм шүлгээр XVIII зууны үеэс ёгт үлгэр их бичдэг байсан тул «ёгт үлгэрийн шүлэг» ч гэж нэрлэх нь бий. Гэхдээ задгай шүлгийн аргыг бас жүжиг (А. Грибоедовын «Ухаантайн зовлон», М. Лермонтовын «Багт наадам») найраглал, уянгын яруу найрагт (Богданович, П. Вяземский, А. Пушкин, В. Жуковский, М. Лермонтов, Ф. Тютчев) өргөн хэрэглэдэг байв. XX зууны үед ийм шүлэг бичихийг больжээ.

Время в литературе — уран зохиол дахь цаг. Энэ ойлголт бол уран зохиолын туурвил зүйн нэг ай мөн. XVIII зууны германы соён гэгээрүүлэгч, урлагийн онолч Г. Э. Лессингийн санал болгосон урлагийн ангилал ёсоор бол уран зохиол нь (хөгжлийн нэг адилаар) «цаг хугацааны» урлагт хамаарна. Үгийн урлагийн бүтээлийг туурвих болон уншиж ойлгоход цаг хэрэгтэй. Түүнээс гадна уран зохиол цагийг дүрсэлдэг, цаг дүрслэгдэхүүн нь болдог. Зохиолч богино юмуу урт цагийг дүрсэлж болно, цагийг тасралтгүй үргэлжилж байгаагаар юм уу тасалдаж байгаагаар, дэс дараатай юм уу дэс дарааг нь сольж дүрсэлж болно. Зохиолч бас зохиолын цагийг түүхэн цаг үетэй нь нягт холбоотой, эсвэл түүнээс тасархайгаар буюу өнгөрсөн, одоо, ирээдүйг янз янзаар хослуулан дүрсэлж болно. Зохиолчийн хувьд цагийг дүрслэх нь үзэл санаа уран сайхны чухал асуудал мөн.

Пушкины зохиолд цагийг дүрсэлсэн нь ажиглагдамгүй мэт

боловч оновчтой баримтаар тодорхойлсон байдаг. Түүний «Евгений Онегин» хэмээх шүлэглэсэн романы олон бүлэг байгалийн амьдралд гарсан өөрчлөлтийг үзүүлсэн уянгын дүрслэлээр эхэлдэг.

«Түмэн бодис өвлийг их хүлээв.
Түүрүүчийн цас нэг сард л унав.
Гуравны үүрээр Татьяна сэрээд
Гудамжны зүг цонхоор харав»

(5-р бүлэг).

«Хаврын туяанд хөөгдөж
Хавийн уулнаас цас буув...»

(7-р бүлэг) г.м

Уран сайхны цаг, бодит цаг хоёрыг ойртуулах оролдлого гарч байжээ. Классицизмын жүжгийн гурамсан нэгдлийн зарчим, тухайлбал нэг хоногт «багтаасан» нэг үйл явдал ба цагийн нэгдлийн зарчим нь ийм оролдлого байв. Энэ зарчим жүжгийн үйл явдал эрчимтэй өрнөх нөхцөл болжээ.

XX зууны реалист чиглэлүүдэд шинэ дүрслэгдэхүүн — хувьсгалт бодит байдал яруу найргийн онцлогийг цагийн урлагийн хувьд нь эвдсэнгүй, харин цагийг дүрслэх хэлбэрүүдийг ихээхэн өөрчилжээ. Өнгөрсөн ба одоо үеийг сэргэлдүүлэхгүй, харин бие биеийн нь дотор оруулан үзүүлэх болжээ. Маяковский өөр өөр үеийг нэг зэрэг урсан байгаа мэтээр дүрсэлж, их хүн бол үхэшгүй мөнх гэсэн санааг гаргажээ. Түүний «Ойн шүлэг»-т А. Пушкин В. Маяковскийн орчин үеийнх нь хүн болон дүрслэгдсэн байна. «Александр Сергеевичээ, алив танилцъя, би Маяковский байна» гэж амьд Пушкинд хандан шүлгээ эхэлсэн нь их хүн үхэлгүй, мөнх байх түүхийн нэгдмэл цагийн хүрээнд бүх дүрийг оруулжээ.

Өнөө үеийн утга зохиолд эргэлт, дэвшлийг аврагч цагийн урсгал хөдөлгөөнийг ирээдүй, хэтийн төлөвийн үүднээс дүрслэдэг болж байна. Цаг бодьтой, төгсгөлгүй байдлаараа, хүнд дөт, захирч болох хэмжигдэхүүнээр дүрслэгдэж байна.

Вульгаризм — бүдүүлэг үг. Бүдүүлэг, гаж буруу үг, хэллэг. Уг санаагаа хүчтэй илэрхийлэх, баатруудаа улам тод дүрслэх зорилгоор зохиолчид бүдүүлэг үг, хэллэгийг ашигладаг. Жишээ нь:

Бандихүүгийн эх:

— Үгүй үгүй. Чи юу гээд харанхуй шөнө хашгичаад яваа зөнөг вэ? гэв.

Цогт:

— Ээ монш оо. Ээ монш! Хүүхэд алга. Ундрал алга.

(С. Удвал «Ховор хүн» туужаас)

Вульгарный социологизм — бүдүүлэг социологизм нь зохиолын гоо зүй, уран сайхны онцлогийг сонирхдог ч гэсэн уран бүтээлд

нийгмийн хэрэг явдал, улс төрийн онолыг голчлон зураглан харуулах учиртай гэж үзээд зөвхөн үзэл санааны агуулгыг нь авч ярьдаг. Бүдүүлэг социологизмын төлөөлөгчдийн үзлээр бол уран бүтээлч хүн гарлаараа өөрөө хамаарагддаг тэр нийгмийн бүлэг лэлийнхээ эрх ашиг, туйлын хүслэнг илэрхийлэх ёстой. Гоголь бол «жижиг эдлэн бүхий язгууртны төлөөлөгч» Пушкин бол «дунд зэргийн эдлэн бүхий язгууртан» гэхчлэн үздэг.

Вымысел художественный — уран санаа. Санаанаасаа урнаар зохиохуй; Амьдралд байж болох зүйлийг төсөөлөх, дүрслэн бодох зохиолчийн авъяастай холбоотой уран бүтээлийн нэг чухал онцлог. Зохиолч хүн хүмүүсийн хувь заяа, түүний онцлог хэвсгэмэл зүйлийг дүрслэхдээ цаг үеийнхээ хамаг шинжийг агуулсан бэлхэн хүнтэй амьдралд тэр бүр учирдаггүй буюу баатрын нь зан чанар илэрч болох нөхцөл байдалтай тэр бүр тааралддаггүй байна. Зохиолч амьдралын мэдлэгтээ тулгуурлан хүнийг дотроо ургуулан сэтгэх буюу баатрууд дунд нь байж болох нөхцөл байдлыг бодож олж болно. Б. Полевой «Ёстой хүний тууждаа» фашистын германы эсрэг дайнд үнэхээр оролцсон нэгэн эрэлхэг орос нисэгчийг дүрслэхдээ түүний ойгоор явахад тохиолдсон зарим явдлыг сэтгэлдээ төсөөлөх, хүмүүстэй ярьж байгааг нь «сонсох» ёстой болжээ. Ингээд нисэгч Маресьевт тохиолдеон явдлыг өдөр өдрөөр нь, цаг цагаар нь үзүүлсэн баримгат өгүүлэмж биш, харин манай үеийн «ёстой хүний» хувьд зуршмал зүйлийг дүрсэлсэн (зохиолч баатрынхаа нэрийг ч бага шиг өөрчилжээ) уран зохиол бүтээжээ.

Гамлет, Дон Кихот, эцэг Горио, Евгения Гранде, Татьяна Ларина, Евгений Онегин, Анна Каренина тэргүүтэн дэлхийн утга зохиолын олон олон сонгодог дүрийг зохиогч нь уран санаагаараа нэмж чимж бүтээжээ. Гэхдээ эдгээрт түүхэн тодорхой үе, нийгмийн орчин, үндэсний давтагдашгүй байдлын шинжүүдийг шингээсэн байна. Зохиолчдын уран сэтгэмжээрээ бүгээсэн энэ баатруудыг бид амьд хүмүүс мэтээр үздэг.

Гекзаметр — гекзаметр, зургаат. Үе өргөлтийн шүлэгт бол эм төгсгөлтэй (буюу мөр бүрийн сүүлчээс гэдрэг тоолоход хоёр дахь үедээ өргөлттэй) зургаан өлмийт дактиль (хуруун) хэмнэл. Эхний дөрвөн өлмийд гурван үет дактиль хэмнэлийг хорей (бүжил) хэмнэлээр сольж болно. Жишээ нь:

Гнев, богиня, воспой Ахиллеса, Пелеева сына,
Грозный, который ахеенам тысячи бедсвгий соделал*...
(«Илиада» Н. Н. Гнедичийн орчуулга)

Уртатгадын шүлэгт бол дактиль хэмнэлийн зургаан өлмий. Тавдахиаас бусад өлмийд хоёр богино үеийг нэг уртаар орлуулан спондей (сацал) өлмий үүсгэж болно.

Герой — үз Положительный герой.

Гимн — сүлд дуулал. Мөрийн хөгөлбөрийн шинжтэй шүлгээр

хийсэн сүр жавхлантай дуулал: Төрийн, хувьсгалын, цэргийн, шашны, түүхт явдлын, баатруудын гэх мэт сүлд дуулууд байдаг. Египет, Месопотами, Энэтхэг (Ригвед) зэрэг эргний улсын утга зохиолд сүлд дуулал байжээ.

Гипербола — ихэсгэл. Аливаа үйлдэл, үзэгдэл, юмсыг хэрээс нь хэтрүүлэн өсгөж үзүүлэх найруулга зүйн ур маяг. Жишээ нь «Алтай хайлах» туульд

Хоногийн зайтай газраас
Хонин цагаан чулуугаар зодолдоод
Үдийн зайтай газраас
Үхэр хар чулуугаар шидэлдээд

гэж байхад: «Монголын нууц товчоонд»

Цээлийн усыг цалгитал
Цэгээн чулууг хагартал
Чин зоригийг гаргаж
Чингис чамд тусалъя

гэж байгаа нь цөм ихэсгэл болно.

Энэ мэт дүрслэлээс гадна ихэсгэн хэтрүүлсэн дүр бүхий зохиолууд ч байдаг. Ф. Рабле «Гаргантюа, Пантагрюэль хоёр», Д. Свифт «Гулливерын аялал», М. Е. Салтыков Щедрин «Нэгэн хотын түүх» гэх мэт.

Градация — шатлал. Үйл явдал, үйлдэл хөдөлгөөн, санаа сэтгэлийн байдлыг явц, хөгжилд нь (багаас их уруу шатлан өрнөх буюу ихээс бага уруу шатлах буурах байдлаар) үзүүлэх найруулга зүйн арга хэрэглүүр.

Шатлал нь өрнүүлэл (климакс), бууруулал (антиклимакс) гэж дотроо хоёр зүйлтэй байна. Жишээ нь Ж. Дашдондогийн «Аранзал зээрд» шүлгийн эхний хэсэгт өрнүүллийн, төгсгөлийн хэсэгт буурууллын аргыг хэрэглэжээ. Уг шүлгийг бүтнээр нь иш тагъя.

Аранзал зээрд мориороо
Алхуулан шогшууллаа
Шогшуулснаа хатирууллаа
Хатируулсаар ергүүллээ
Ергүүлснээ цогнууллаа
Цогнуулснаа давхиуллаа
Талаар талаар
Ташуур өгөн
Ташуур өгөн
Довтолгов.
Замаар замаар
Тоос босгон
Тоос босгон
Хурдалгав
Хатан дөлхийг

Дөрвөн туурай
Дөрвөн туурай
Бөмбөрдөнө.
Хайр чулуу
Арван зүгтээ
Арван зүгтээ
Цацагдана.
Хөрст дэлхий
Хөлийн дор
Хөлийн дор
Жирэлзэнэ
Хөтөл гүвээ
Холын холд
Холын холд
Торолзоно.
Сумын бараа
Сургуулийн байшин
Харагдан
Харагдлаа
Ойртон
Ойртлоо.
Аранзал зээрд мориныхоо
Амыг татан цогиуллаа.
Цогиулснаа алхууллаа.
Цогиулснаа ергүүллээ.
Ергүүлснээ хатирууллаа.
Хатируулснаа шогшууллаа.
Шогшуулснаа алхууллаа.

Гротеск — дэгсдүүлэл. Хоосон санааны ба бодитой, сайхан ба муухай, эмгэнэлтэй ба инээдэмтэй зүйлсийн жигтэй хачин хослол, эсрэг тэсрэг байдал дээр, уран сэтгэмж, инээд, ихэсгэл дээр үндэслэсэн уран дүрслэлийн хэв маяг, инээдэмт зүйлийн нэг хэлбэр. Дотор нь байгаа инээдгэй, зугаатай зүйлсийг айдас хүрмээр ёрын зэвүүн юмнаас нь салгахын аргагүй байдгаар дэгсдүүлэл нь хошигнол, егөөдөл, шоглолоос ялгаатай. XV—XVI зууны үед эртний ромын газар доорхи байшин, агуйнуудыг малтахад ургамал, адуус, шувуу, хүн, эд юмсын сэдэвтэй, этгээд жигтэй хээ хуар бүхий туурганы зургууд гарчээ. Түүнээс хойш гротеск гэдэг нэр томъёо өргөн дэлгэрч эхэндээ урлах талбай багадсанаас зөв бодитой зурж болоогүй эрэмдэг гажууд дүрслэлийг хэлдэг байснаа сүүлдээ санаанд оромгүй эсрэг тэсрэг байдал, үл зохилдох зүйлсийг хослуулсан нарийн төвөгтэй зохиомж үндэс нь болсон тийм найруулгыг хэлэх болжээ. Урлагт дэгсдүүллийг тэмдэглэх тусгай нэр томъёо байгаагүй ч гэсэн чухамдаа бол ийм хэв маяг өнө эртнээс байсаар ир-

жээ. Тэгэхдээ тэр нь эрт цагт «уран сайхны арга» болж байсан гүйн учир гэвэл элдэв янзын мангас, махчны дүрслэл нь эхэн үедээ тэдгээрийг үнэхээр байдаг гэж итгэсэн сүсэг бишрэлийг илэрхийлж байжээ. Дэгсдүүллийн аргыг Лукианы зохиол, Аристофон, Плавтын инээдмийн жүжгүүдэд хэрэглэсэн байдаг байна.

Дэгсдүүлэл нь гаднаа үнэмшилгүй, уран сэтгэмжийн шинжтэй хирнээ дотроо амьдралын чухал үзэгдлүүдийг уран сайхнаар гүн гүнзгий ерөнхийлөн дүгнэсэн байдаг. Ф. Раблегийн «Гаргантюа Пантагрюэль хоёр», Ж. Свифтийн «Гулливерын аялал» Э. Т. А. Гофманы «Бяцхан Цахес», «Нохой бөөсний хаан», М. Гоголийн «Хамар», «Амьгүй албат» М. Салтыков-Щедриний «Нэгэн хотын түүх», Р. Маяковскийн «Халуун усны газар», «Бясаа» зэрэг өөр өөр үеийн гайхамшигт бүгээлийн уг үндэс нь дэгсдүүлэл байна.

Дактиль — дактиль, хуруун өлмий. Эртний уртатгалын шүлэгт бол нэг урт, хоёр богино; үе-өргөлтийн шүлэгт бол нэг өргөлттэй хоёр өргөлтгүй ийм гурван үеэс тус тус бүтсэн хэмнэл.

Двусложные размеры — хоёр үет хэмнэлүүд үз. Силлабо — тоническое стихосложение.

Двустиише — хос мөр, хоёр мөрт шүлэг. Шүлгийн мөр зэрэгцэх хамгийн энгийн, хамгийн бага хэлбэр. Толгой, сүүл холбосон шүлэгт бол зэрэгцээ холбоцтой хоёр мөр. Хос мөр нь утга төгс бие даасан зохиол байж болно (үз. Дистих). Хос мөрөөр том зохиол бичиж болохоос гадна томоохон бадгийн бүрэлдэхүүнд хос мөр орж болно. Жишээ нь Пушкины Твгений Онегины найман мөрт бадгуудын сүүлийн хоёр мөр нь зэрэгцээ холбоцгой мөр буюу хос мөрүүд байдаг.

Действие — 1. Үзэгдэл (жүжгийн). 2. Үйлдэл — Жүжигт гарах хүмүүсийн явдал. 3. Үйл хөдлөл. Зохиолын үйл явдлын тогтолцоо Энэ нь уг утгаараа өгүүлэгдэхүүнтэй ойр боловч түүнийг бүрэн хамрахгүй. Яагаад гэвэл өгүүлэгдэхүүн нь үйл явдлын тогтолцооны сацуу гарах хүмүүсийн зан чанарыг дотроо багтаадаг. Өөрөөр хэлбэл үйл хөдлөл нь өгүүлэгдэхүүний гадаад (хамгийн тодорхой биет) талыг буюу зангилаанаас авахуулаад (үүний өмнө эхлэл байх нь олонтаа) үйл хөдлөлийн өрнөл, туйлаар дамжин тайлал хүртэлхи (тайлал нь төгсвөрөөр дуусч болно) үйл явдлын дараалсан урсгалаар илрэх өгүүлэгдэхүүний зохион байгуулалтыг тодорхойлно.

Үйл хөдлөл нь юуны өмнө баатруудын үйлдэл, явдлыг дүрсэлдэг туульсын ба жүжгийн зохиолд хамаатай. Үүнд жүжигт үйл хөдлөлийг шууд үзэгчийн нүдний өмнө болж байгаагаар, одоо цагт өрнөж буй үйл явц маягаар дүрсэлдэг бол туульд өнгөрсөн үед болж байгаа үйл явдал мэтээр үзүүлнэ.

Уянга туульсын зохиолуудад бол үйл хөдлөлийг өөрөөр гаргана. Тэдгээрт үйл явдлын тогтолцооны хамтаар уянгын баатрын

бодол санааны нэгдэл, оюуны ертөнцийн хөгжлийн учир зүй чухал үүрэгтэй (үз.: А. С. Пушкины «Евгений Онегин», Ж. Байроны «Чайльд Гарольдын бадарчлал», А. Твардовскийн «Алсын алсад», Б. Явуухулангийн «Тэхийн зогсоол» г.м)

Декадентство, (декаденс) — декадент чиглэл, уналтын ёс гэдэг нь XIX зууны сүүлч, XX зууны эхний гүн ухаан, гоо зүй, урлаг утга зохиол дахь хямрал, уналтын үзэгдлийн ерөнхий нэр. Эл үзэгдлийн онцлог нь ертөнцийг өөрчлөх, өөрөө сайн тийшээ өөрчлөгдөх хүний бололцоонд үл итгэсэн, горь тасарсан, амьдралаас айсан, амиа бодсон гутранги үзлээр тодорхойлогдоно.

Декаденс гэсэн уг нэр томъёо XIX зууны 80-аад онд францад символистуудын дугуйланд үүсэж (гэд 1886 онд «Декадент» гэсэн сэтгүүл үндэслэжээ), анхандаа символизм (үз) гэсэн ухагдахуунтай адилхан ойлголт мэтээр хэрэглэгдэж байв. Мөн энэ үед «зууны төгсгөл» гэсэн ойлголт үүссэн нь зөвхөн «XIX зууны төгсгөлийг» биш, харин итгэл найдлага тасарч, туйлын хүслэн алдагдсаныг хэлжээ.

Францын хувьсгалын тунхагласан эрх чөлөө, тэгш байдал, ах дүүсэг ёсны хүслэн XIX зуунд Өрнө дахинаа удаан хугацаанд байсаар байв. Тэдгээр туйлын хүслэнг тус зууны дундуур 1848 онд хэд хэдэн орноо (франц, Унгар, Герман, Австри, Итали) хувьсгалын долгио үүсэх үеэр дахин ярих болсон юм.

Гэвч 1848 оны хувьсгал дарагдаж, харгис хатуу ноёрхол тогтох, улмаар тэнд дайн дажин эхэлмэгц тэрхүү ардчиллын туйлын хүслэнд итгэх итгэл сарнисан бөгөөд хүн төрөлхтний цаашдын тэмцлийн зорилго, утга санааг ойлгох хэмжээнд хүртлээ өсөх хувь цөөхөн хүнд заяагдсан байжээ.

Декадент үзэл бодол бол сэхээтний нэг хэсэг урам хугарч, итгэл алдсан, нийгмийн тэмцлээс няцсаны тусгал байв. Урлаг, утга зохиолд энэ үзэл бодол янз янзын хэлбэрээр илрэн гарчээ. Энэ бол «цэвэр урлаг», «урлаг бол урлагийнхаа л төлөө байх ёстой» гэсэн номлол, хувийнхаа сэтгэл санааны явцуу ертөнцөд харж нуугдах эрмэлзэл юм.

Францын символистууд дунд үүссэн декадент үзэл нь европын бусад оронд символизмтэй зэрэгцэн дэлгэрэхдээ зөвхөн символистуудаар зогсохгүй, бас XIX зууны сүүлч үеийн утга зохиолын бусад чиглэлийн зохиолч, натуралистууд мөн зарим реалистуудад ч нөлөөлжээ.

Деталь художественная — уран сайхны нарийвчилбар. Зосайхны нарийн ширийн зүйл. Зохиолд дүрсэлж байгаа юм, үзэгдэл, зан чанарыг давтагдашгүй бодгаль шинжээр нь үзүүлэхэд дөхөм болдог уран дүр бүтээх олон аргын нэг. Уран сайхны нарийвчилбар нь гадаад төрх, хувцас, хунар, орчин нөхцөл юмуу сэтгэл хөдлөлийн шинж байдлыг үзүүлднэ. Жишээ нь Марк Твен «Том Сойерын адал явдалдаа» Том зодоо хийхийнхээ урьд ер-

дийн ажлын өдөр хэр нь шаахай өмссөн нэг хүүхдийн өмнө, тоо шороон дээр нүцгэн хөлийнхөө хуруугаар шугам татсаныг дурдсан байдаг. Энэхүү уран сайхны нарийвчилбар баатруудын нийгмийн байдал, аж төрөх ёсны ялгааг цохон харуулж байна.

М. Шолоховын «Хүний хувь заяа» өгүүллэгт Ванюша Соколовоос савхин дээл нь хаа байгаа асуудаг. Энэ нарийвчилбараа тэр хүүхдийн жинхэнэ эцэг нь нисэгч хүн байсныг гадарлаж болно.

Ч. Лодойдамбын «Хугараагүй ноён нуруу» өгүүллэгийн эхэнд зохиолыг хүүрнэгч тэр өдрийн халууныг гайхан ярьж, хөлс асаргарч байхад гол баатар Доржийн магнайд хөлс дааварласан шинжгүй моторт дугуйг нь түрэлцэн сэвэлзгэл алхаж яваа тухай өгүүлсэн байдаг. Энэ нарийвчилбар Дорж бол амьдралын хатуу хүтүүг үзэж, хэр баргийн юманд ажрахаа байсан хүн гэдгийг битүүхэн хэлж байна.

Детективная литература — мөрдөгчийн тухай уран зохиол. Учир битүүлэг гэмт хэргийг илрүүлж байгааг үзүүлдэг адал явдлын уран зохиолын нэг салбар гэж тодорхойлодог уламжлалтай боловч орчин үед бас цэрэг, улс төрийн тагнуулын тухай зохиолууд, гэмт хэрэг мөрдөн мөшгөхтэй холбоогүй хурц өгүүлэгдэхүүн бүхий зохиолыг хамруулах болсон тул адал явдлын зохиол гэж нэрлэдэг.

Мөрдөгчийн тухай уран зохиолын үүслийг америкийн зохиолч Э. По-ын нэртэй холбон үздэг. Тэрээр «Мөргийн гудамжинд хүний амь бүрэлгэсэн нь» туурьтаа анх удаа шинжлэн тунгаах ер бусын авьяастай, хувиараа хэрэг мөрдөгчийн дүрийг бүтээжээ. У. Коллинз, А. Конан-Дойль нарын зохиол бол мөрдөгчийн тухай уран зохиолын сонгодог дээжис болно.

Шинэ цагийн Монголын утга зохиолд З. Баттулгын «Төвшин төгс», «785 дээр» тууж, Ш. Нацагдоржийн «Ичээнд нь» кино зэрэг адал явдлын зохиол гарсан билээ.

Джатака — цадиг. Заримдаа цэдэг, эсвэл төвдийн жэйрав гэдгийг үгчлэн орчуулж «төрлийн үе» гэнэ. Цадиг бол ихэвчлэн Бурхан, хааяа бодьсад гол баатар нь болсон, тэдний урьд төрлийн түүх нэрээр тэнгэр, лус тэргүүтэн домог үлгэрийн амьтад болон адгуус араатны явдлыг өгүүлсэн үлгэр, домог, хууч яриа, шог өгүүллэг, тууж зэрэг янз бүрийн зүйлд хамрагдах зохиол байдаг. Цадигт үргэлжилсэн үг, шүлэг холимог байна.

Бүтцийн хувьд цадиг нь гурван үндсэн хэсгээс бүрдэнэ. Үүнд:

1. Одоо үеийн тухай буюу Бурхан тухайн түүхийг өгүүлсэн шалтгаан, нөхцөлийн тухай, цадигийн хажлага болсон өгүүллэг.

2. Цадигийн гол агуулгыг илрүүлж үндсэн цөм нь болсон өнгөрсөн үеийн тухай буюу ямар нэг Бодьсадын дүрээр бурхан урьд аж төрж явсныг өгүүлсэн өгүүллэг.

3. Цадигийн эхний хэсэгт гарсан хүн, амьтдыг үндсэн хэсэг.

буюу өнгөрсөн үеийн тухай өгүүллэгт гарсан хүн амьтадтай онолдуулан тогтоосон заалт (өөрөөр хэлбэл урьдын туулай бол одоогийн бурхан мөн г.м.), ёс суртахууны сургаал эдгээр болно. Аман зохиолын үлгэр, домог тэргүүтнийг Бодьсадын гавьяаг өгүүлсэн нэгэн мөчлөг цадигууд болгож МЭӨ V—IV зууны үед боловсруулсан болов уу гэж эрдэмтэд үздэг. Энэтхэгийн тэр цадигууд буддизмын хамтаар бүр манай эриний эхээр Төв Азийн олон оронд дэлгэрчээ. Монгол «Ганжуур», «Данжуурт» «Үлгэрийн далай», «Цадигийн эрих», Ловон Бавогийн (Аръя Шура-ын) «Гучин дөрвөн төрлийн цадиг», «Бодисадын цадиг Гандийн дуун дуурсгасан», Гэвиванбо-ын (Суба Индра-ын) «Ороолдсон галбарвасан модон» зэрэг цадигийн олон эмхтгэл орсны дээр зарим цадигийн цоморлиг дангаараа их дэлгэрсэн байдаг юм.

Энэтхэг цадигаас гадна төв Ази, Төрдөд үүссэн цадигийн ном бас байдаг. Жишээ нь XI зууны үеийн Төвдийн эрдэмтэн Бромын цадигуудыг багтаасан «Хөвгүүн ном» гэдэг зохиол бий.

Диалектизм — нутгийн аялгууны үг. Нийт үндэстний хэлэнд нэвтрээгүй, гагцхүү түүний бүрэлдэхүүнд багтах аль нэг нутаг, хошуу, муж, хязгаарын ард олон, ястны хэлэнд хэрэглэгддэг үг, хэллэг. Үүнийг их төлөв зохиолын баатрын нутаг орон, яс угсааны хамаарлыг харуулах, тэр нутгийн ахуйн онцлог зүйлсийг тэмдэглэх, мөн инээдэмтэй сэтгэгдэл төрүүлэх зэрэг зорилгоор уран зохиолд хэрэглэнэ.

Диалог — хүүрнэлдээн, харилцан яриа. Хоёр буюу хэд хэдэн хүний хоорондын яриа хөөрөө. Уран зохиолд хүүрнэлдээн нь бодмоглолын сацуу баатрын шинж төрхийг яриагаар тодорхойлох нэг үндсэн хэлбэр болно. Хүүрнэлдээн нь жүжгийн зохиолд бол баатруудын зан чанар, үйл хөдлөлийг дүрслэх гол хэрэглүүр болдог байна. Туульсын зохиолуудад хүүрнэлдээн нь зохиогчийн үг яриатай хосолно.

Дидактическая поэзия — сургаалын яруу найраг. Нийгэм, улс төр, ёс зүйн сэдвээр бичсэн сургаалын агуулгатай шүлэг, яруу найраг. Монголд ихэд дэлгэрсэн Сажа бандид Гунгаажалцаны «Субашид», нэр нь үл мэдэгдэх шүлэгчийн «Оюун Түлхүүр», Нагаржуны «Ардыг тэжээхүй дусал нэрт төр ёсны шастир» болон хос ёсны олон сургаал энэ төрөл зүйлд хамаарагдана.

Дилогия — хоймсон зохиол. Бие даасан, тус тусдаа гарчигтай хоёр хэсэг бүхий зохиол. Хоёр хэсгийн өгүүлэгдэхүүнд нийтлэг зүйл байх бөгөөд зарим баатар аль аль хэсэгт нь гардаг (Жишээ нь Н. Нософын «Үл мэдэхийн адал явдал», «Үл мэдэх гайхамшгийн оронд» гэсэн хоймсон зохиолын хоёуланд нь үл мэдэх гол баатар нь байна. Гэтэл М. Шолоховын «Сэтгэлийг шинэтгэсэн нь» романы хоёр дэвтэр бол хоймсон зохиол биш, юу гэвэл уг романы хоёр хэсэг бие даасан байдалгүй байна.

Дистих — хосмолжин шүлэг, Хос мөрөөс бүтсэн, бие даасан

хос мөрт шүлэг. Эртний грек, ромын яруу найрагт их дэлгэрчээ.

Доля — үз. Мора.

Драма — 1. жүжиг. Туульс, уянгын зэрэгцээ байх уран зохиолын гурван төрлийн нэг. Үзэж болохын дээр уншиж болдог тул театр, уран зохиолын аль алинд хамаарагдана. Жүжгийн амин сүнс нь (драма гэсэн үгийн уг утгыг үзсэн ч) үйл явдал болно. Үүгээрээ жүжиг нь туульст ойр; аль алинд нь баатруудын үйл явдал, мөргөлдөөн, тэмцлээр дамжуулан амьдралыг бодитой дүрсэлсэн байдаг. Гэхдээ туульст болоод өнгөрсөн явдлыг буюу нэг хэсэг явдлыг өгүүлж байхад, жүжигт зөрчлөөр дамжуулан хүүрнэлдээний хэлбэрээр үзүүлсэн биет үйл явдал тухайн мөчид дүрсэлсэн байдаг. Гэхдээ туульст болоод өнгөрсөн явдлыг буду үзэгчдийн нүдний өмнө өрнөнө. Жүжгийн баатар нь өөрийн явдал, үг хэлээр зан чанараа илтгэн харуулж, үзэгчдэд зэвүүрхэх, хүндэтгэх, жигших, түгших, дооглох гэхчлэн аль нэг сэтгэгдлийг төрүүлэх ёстой байдаг. Жүжгийг театрт тавихад янз бүрийн урлаг: яруу үг ба хөгжим, уран зураг ба уран барилга, бүжиг ба нүүрний хөдөлгөөн аль аль нь хосолно. Энэ нь зохиолч, жүжигчин, найруулагч, чимэглэлийн зураач, хөгжимчдөөс авахуулаад тайз ажиллуулагч, гэрэлтүүлэгч хүртэл олон хүний хамтын хүчин чармайлтын үр дүн байдаг. Өөртөө агуулсан сэтгэл хөдлөл, гоо зүйн нөлөөллийнхөө асар их боломжийг гагцхүү урлагийн бусад төрөл зүйл лүгээ хавсарч гэмээ нь бүрэн гаргадаг нь жүжгийн нэн чухал онцлог болно.

Жүжгийг гайзан дээр тоглоход зориулсан байдаг нь түүний уран сайхны тусгай шинж чанар, өгүүлэгдэхүүнийг сонгох, боловсруулах онцлог, зан чанарыг дүрслэх өвөрмөц байдал, зохиомжийн хувьд бүлэг хэсэгт хуваах ёс зэргийг нь нөхцөлдүүлнэ. Жүжиг нь хамт олонд сэтгэл хөдөлгөх нөлөө үзүүлэх зориулалттай учир онцгой хурц зөрчил, хүмүүсийн эрх ашиг харшилдсаны үлмаас үүссэн ширүүн тэмцэл зэргээр үзэгчийн сэтгэлийг догдуулахыг эрмэлздэг.

Жүжгийн үйл явдал зорилго чиглэлтэй, гол гол хэсэгтээ төдийгүй, маш жижиг нарийвчилбарууд дээрээ хүртэл эрэмбэ цэгц сайтай байх ёстой. Жүжгийн өгүүлэгдэхүүнд тавьдаг ийм шаардлагыг «үйл явдлын нэгдэл» гэж нэрлэх болжээ. Белинский «Жүжгийн үйл явдал нэг л сонирхол дээр төвлөрсөн, дайвар сонирхолгүй байх ёстой. Жүжигт бүх зүйл нэг зорилго, нэг санаанд чиглэсэн байх ёстой» гэж хэлжээ.

Зөрчлийн шинж, баатруудын тэмцлийн зорилго, үзэгч, уншигчдад төрөх сэтгэгдэл сэлтээс хамааран жүжгийн зохиолыг эмгэнэлт жүжиг, инээдэмт жүжиг, жүжиг (явцуу утгаар) буюу драмын жүжиг гэж ангилна. Удаан хугацааны түүхэн хөгжлийн явцад жүжгийн эдгээр зүйл тус бүр нь бас дотроо хэд хэдэн гадархай зүйлчлэлд хуваагдах болжээ. Жишээ нь инээдмийн жүжиг дотроо

наргиант жүжиг, ариа ший, шог инээдэмт жүжиг, уянгын инээдэмт жүжиг гэх мэт ялгавартай. Орчин үеийн жүжиг зүйлчлэлийнхээ хэлбэрээр онцгой баян бөгөөд жүжгийн эсрэг тэсрэг зүйлс (эмгэнэлтэй наргиант жүжиг, эмгэнэлтэй инээдэмт жүжиг), жүжиг ба тууль (янз бүрийн «ойллого», «үзэгдлүүд»), жүжиг ба уянга нийлэх хандлагатай байна. Нөгөө талаас өнөөгийн жүжгийн зохиолчид жүжгийн зүйлчлэлүүдийг давтагдашгүй өвөрмөц онцлогтой болгохыг эрмэлзэж байна. Тиймээс орчин үеийн жүжгийн зохиолын олон янз зүйлчлэлийг бүхэлд нь тоймлон харах боломжгүй юм. Эдүгээ театрын уламжлалт жүжгийн сацуу бас кино, телевизийн болон радио жүжиг гэсэн шинэ шинэ салбар үүсээд байна.

2. Жүжиг гэдэг явцуу утгаараа бол хурц зөрчил бүхий шийг хэлнэ. Гэхдээ тэр зөрчил нь эмгэнэлт жүжгийнх шиг тийм их эрхэмсэг дээд зөрчил биш, харин ертөнцийн амьдралд ойр, ердийн бөгөөд ямар нэг байдлаар шийдвэрлэж болох зөрчил байдаг. Жүжиг нь эмгэнэлт ба инээдэмт үүсгэлийг дотроо хослуулсан байдаг тул түүнийг голдуу дундач зүйлчлэл гэнэ. Жүжиг (драмын жүжиг) нь XIII зууны үед сонгодог эмгэнэлг ба инээдэмт жүжгүүдийн өрөөсгөл талыг гэтлэн давахыг эрмэлзсэн нэгэн зүйлчлэл болж соён гэгээрүүлэгчдийн жүжгийн хүрээнд (Дидро, Бомарше, Лессинг) үүсчээ. XIX зууны реализм цэцэглэн мандах үед онцгой их хөгжжээ. Орчин үеийн монголын утга зохиолд Д. Намдаг, Л. Ванган, Ч. Ойдов, Э. Оюун нарын бичсэн жүжгийн зохиол чухал, байр эзэлдэг.

Единоначатие — үз. Анафора.

Ероол, благопожелание — ерөөл. Монгол ардын аман яруу найргийн эртнээс уламжлалтай нэг хэлбэр. Ард түмний аж байдал, хөдөлмөр, баяр ёслол, зан үйлтэй нягт холбоотой энэ уран шүлэг гол нь сайн сайхныг бэлэгдсэн агуулгатай байдаг онцлогтой. Ерөөл нь юунд зориуладсаанаасаа хамааран (гэрийн, эсгийн, хуримын, бэр гуйх г.м) олон зүйлтэй байна.

Ерөөлч нар бол гоц авьяастай, тодорхой учрал далим тохиолдох бүрт цээжнээсээ шууд ерөөл зохион өгүүлдэг хүмүүс байдаг. Орчин үеийн шүлэгч нар бас аман зохиолын энэ уламжлалт хэлбэрийг ашиглаж байна. (Жишээ нь Ц. Дамдинсүрэнгийн «Зөвлөлтний ард түмэнд зориулсан ерөөл» «Шинэ жилийн ерөөл»).

Жанр — зүйлчлэл, төрөлзүйл. Энэ ухагдахуун утга зохиол шинжлэлийн нэр томъёо болж 16-р зууны үед Францад үүссэн бөгөөд яруу найргийн төрөл зүйлсийг ийнхүү нэрлэдэг байв. Орчин үеийн утга зохиол шинжлэлд уг нэр томъёо янз янзын утгаар хэрэглэгдэж байна. Нэг хэсэг эрдэмтэн үгийн гарлын нь дагуу тууль, уянга, жүжиг гэсэн уран зохиолын гурван төрлийг үүгээр нэрлэж байна. Нөгөө хэсэг нь төрлийн доторхи хуваарь болох зүйлийг (роман, тууж, өгүүллэг г.м) ингэж хэлж байна. Гэтэл

гурав дахь хэсэг эрдэмтэн зүйлийг дотор нь сэдвээр нь буюу үзэл санаа, сэтгэл хөдлөлийн үүднээс үнэлэх онцлогоор нь (сэтгэл зүйн роман, түүхэн роман, шинжлэх ухааны роман, хошин өгүүллэг, уянгын өгүүллэг г.м) ангилсныг зүйлчлэл буюу зүйлчлэлийн хэлбэр (жанроваяя форма) гэж томъёолдог. Бид энэ сүүлчийн санал дагуу уран зохиолыг төрөл (род), зүйл (вид), зүйлчлэл (жанр) буюу зүйлчлэлийн хэлбэр гэж ангилж байна. Зүйлчлэлийг манай утга зохиол шинжлэлд ай, төрөл зүйл, анги г.м янз янзаар орчуулан нэрлэж иржээ. Гэвч ай, анги гэдэг нь өөр тогтвортой ухагдахууныг нэрлэж заншсан үгс тул жанрыг тийнхүү орчуулахад төдийлөн зохимжтой биш байна. Жанр нь төрөл, зүйл аль алиныг нэрлэдэг үг мөний дээр бидний баримталсан ангилал дагуухь жанр нь төрөл зүйл хоёрын аль алины шинжийг агуулдаг тул төрөлзүйл гэсэн хоршоо үг их хэрэглэгдэх болсон шиг байна. Гэвч род-ыг төрөл, вид-ийг зүйл гэж нэрлэж хэвшиж байгаа тул вид-ийн доторхи ангилалд тусгай нэр томъёо (жишээ нь зүйлчлэл гэсэн) оноовол дээр гэж үзэж байна.

Жаргон (буюу арго) — этгээд үг. Зохиомол үг хэллэг ихтэй, нийтийн хэлнээс ялгаатай нийгмийн аль нэг бүлгийн хэл. Оюутны, сургуулийн, цэргийн, тамирчдын, хулгайчийн гэх мэт этгээд үгийн олон төрөл байдаг. Мэдэхгүй хөндлөнгийн хүн аль нэг бүлгийнхний этгээд үг яриаг сонсоод тайлбаргүйгээр ойлгоход бэрх. Жишээ нь сурагч, оюутнууд хичээлгүй гэхийг цонхтой гэдэг байхад хулгайч, дээрэмч этгээдүүд хүн дээрэмдэхийг «мулзлах» гэж ярьдаг. Зарим этгээд үг аажимдаа хувирч утга зохиолын хэлэнд нэвтрэн, түүнийг баяжуулсан нь ч байдаг. Жишээ нь орос хэлний «чуять» (үнэр авах, мэдэх) гэдэг үг анчдын этгээд хэллэгнээс гаралтай ажээ.

Нийтлэг нэг сонирхолтой нийгмийн аль нэг бүлэгт хамаарах хүний онцлогийг товойлгон үзүүлэхийн тулд этгээд үг хэллэгийг уран зохиолд ашиглана.

Завязка — зангилаа гэдэг нь зохиолд дүрсэлсэн үйл явдал өрнөх үндэс болно. Зангилааг өмнөх үйл явдлаар бэлтгэж болохоос гадна үйл явдлыг гэнэт эхлүүлэх нь бий. Урьдчилсан бэлтгэлгүй зангилаа нь үйл явдлыг хурц, эрчимтэй болгоно, Олон өгүүлэгдэхүүнтэй зохиолд олон зангилаа байж болно.

Загадка — оньсого гэж ардын аман зохиолын нэгэн зүйл. Оньсгонд юм, үзэгдлийг тэдгээрийн төстэй зүйлсээр нь орлуулах, зарим онцлог шинж байдлыг нь илтгэх замаар ёгтоор дүрслэнэ.

Жишээ нь:

Суумал бурхан

Гүймэл ширээ (морьтой хүн)

Хажуу дээр

Хар гэвч (чих)

Өвсгүй талд
Цусгүй зээрийг
Даригүй сумаар буудна
(шагай харвах)

Галд шатдаггүй
Усанд живдэггүй
(Мөс) г.м.

Задержание — удаашруулал. Туульсын ба уянгын зохиолд өгүүлэгдэхүүнээс ангид зүйлс (байгалийн дэлгэрэнгүй зураглал, уянгын хадуурал, оруулмал туурь г.м) оруулах замаар үйл явдлын өрнөлийг саатуулах, удаашруулахыг хэлнэ. Үүнийг бас замедление (ретардация) (аажимсгал), торможение (саатуулал) гэхчлэн нэрлэдэг.

Замедление — үз. Задержание.

Замысел — уг санаа, үүдэл санаа гэдэг нь урлан бүтээх үйл явцын анхны алхам, ирээдүйн зохиолын эхний төлөвлөгөөг хэлнэ. Уг санаа хоёр талтай, нэг нь өгүүлэгдэхүүний (зохиолч үйл явдлыг урьдаас төлөвлөнө), нөгөө нь үзэл санааны тал (зохиолчийг догдуулсан асуудал, зөрчлийг хэрхэн шийдвэрлэх төлөвлөгөө) болно.

Гэвч янз бүрийн зохиолыг бүгээсэн түүхийг судлахад зохиолчийн уг санаа явцын дунд өөрчлөгдөж болдог нь нотлогдож байна. Жишээ нь Ч. Лодойдамба «Тунгалаг Тамир» романдаа Долгорын амьдралыг дүрслэхдээ усанд живж үхсэнээр дуусгах төлөвлөгөөтэй байсан авч сүүлдээ уг санаагаа өөрчилж дахин амьдруулсан билээ. Лермонтов «Шулам» найраглалынхаа үйл явдлыг Испанид өрнүүлэх санаатай байснаа больж Кавказад болж байгаагаар дүрсэлжээ.

Зачин — эхлэл. Үлгэр, тууль зэрэг аман зохиолын зүйлсийн эхэнд давтагддаг тогтвортой хэллэг. Жишээ нь монгол ардын үлгэр гол төлөв «эрт урьд цагт...» гэж эхэлдэг байхад тууль «Сүн далайг шалбааг байхад Сүмбэр уулыг гүвээ байхад» гэхчлэн дэлхий ертөнц дөнгөж үүсч байсан анх түрүү цагийг дурьдсан үгээр эхэлдэг.

Звуковые повторы — авиа давталт гэж уран зохиолд (голдуу шүлэгт) уран илэрхийллийг хүчтэй болгох зорилгоор ижил, төстэй авиа давтахыг хэлнэ. Авиа давталтад шүлгийн айзам, толгой, сүүл холбоц хамрагдана.

Звуко запись — авиа сонголт гэдэг нь шүлгийн хэллэгт уран илэрхийллийг хүчтэй болгох зорилгоор тухайн зохиолын агуулга, дүрслэлтэй нийцүүлэн зарим ойролцоо авиаг удаа дараа давтахыг хэлнэ. Үүнд толгой сүүл холбоц, авиа давталт аль аль нь хамрагдана.

Звукоподражение — авиа дуурайлт гэдэг нь авиа сонголтын нэг хэлбэр бөгөөд дүрсэлж буй үзэгдлийнхээ дуу чимээний сонгологийг санагдуулсан тийм авиа бүхий үгсийг шилж хэрэглэхийг

хэлнэ. Жишээ нь Б. Явуухулангийн «Хар ус нуурын шагшуурга» шүлэгт:

Хар ус нуурын шагшуурга
Намрын салхинд исгэрнэ
Харахад нэг л уйтгартай
Намс намс бөхөлзөнө гэхчлэн

с, ш авиаг нэлээд оруулсан нь салхинд шагшуурга исгэрэх дуу анирыг санагдуулахаар болгох гэсэн оролдлого мөн байна.

Игра слов — үз. Каламбур

Идеал эстетический — гоо зүйн туйлын хүслэн, гэдэг нь гоо зүйн хувьд төгс төгөлдөр зүйлийн тухай төсөөлөл, ирээдүйн тухай мөрөөдөл юм. Хүний үйл ажиллагааны хүрээ янз бүр байдагчлан туйлын хүслэн мөн нийгмийн, улс төрийн, шинжлэх ухааны гэх мэт өөр өөр байна. Нийгмийн туйлын хүслэн нь төгс төгөлдөр нийгмийн байгууллын тухай төсөөлөл, шинжлэх ухааны туйлын хүслэн нь үнэн, түүнд хүрэх арга замын тухай төсөөлөл, ёс суртахууны туйлын хүслэн нь нийгэмд биеэ авч явах зан байдлын дуурайлт хэм хэмжээний тухай төсөөлөл болно. Гэтэл гоо зүйн туйлын хүслэн нь хүний бие, окууны чадварын дээд зэргийн төгс, чөлөөт хөгжлийн тухай, хувь хүн ба нийгмийн төгөлдөр байдлын тухай төсөөлөл юм. Гоо зүйн туйлын хүслэн нь урлаг, утга зохиол, уран бүтээлд хамгийн бүрэн дүүрэн илэрнэ.

Улс төр, нийгмийн буюу ёс суртахууны туйлын хүслэн хийсвэр ухагдахуунаар илэрч байхад гоо зүйн туйлын хүслэн дүрээр илэрнэ.

Идея произведения — зохиолын үзэл санаа гэдэг нь зохиолд дүр, өгүүлэгдэхүүнээр дамжин илэрсэн ерөнхий санаа, гол утга. Зохиолд дүрслэгдсэн учрал тохиолдол бүр, хүн бүр, тэр ч атугай хэсэг бусаг найвчилбарууд хүртэл гол санааг илрүүлэхэд тодорхой үүрэгтэй байх ёстой. Зохиолд үндсэн нэг санаа байхын сацуу бас өгүүлэгдэхүүний аль нэг хэсэг, баатруудын харьцаа тэргүүтэнтэй холбогдсон хэсэг бусаг үзэл санаа илэрсэн байдаг. Энэ утгаар бол томоохон зохиол бүтээл голдуу олон янзын үзэл санаа, олон асуудал, олон сэдвийг харуулах хандлагатай.

Идиома — өвөрмөц хэллэг. Өөр хэлэнд үгчлэн орчуулахад утга нь буухгүй, салгах аргагүй тогтвортой холбоо үг. Зүрх алдах, аавын шийр хатаах, нүдний гэм болох, алтан хошуу өргөх г.м.

Имажинизм — Имажинизм гэдэг нь 1919 оноос эхлэн хэдэн жилийн туршид оросын яруу найрагт гарч байсан уран зохиолын нэгдэхэн урсгал. Төлөөлөгчид нь В. Шершеневич, Р. Ивнев, Мариенгоф, А. Кусиков нар болно. Тэд «Утга санааг дүр яллаа» гэж туйхагладаг байв (В. Шершеневич). Имажинизмын төлөөлөгчдийн бодлоор бол шүлэг агуулгагүй байж болох бөгөөд гэхдээ үгийн дүрээр баялаг байх ёстой байжээ.

С. Есенин нэг үе энэ чиглэлийнхэнтэй нийлж байгаад хөндийрчээ.

Импровизация — авд зохиох. Аливаа сэдвээр түргэн зуур, урьдаас бэлтгэлгүйгээр шууд шүлэг ерөөл зохиох (бичгээр буюу амаар). Манай ардын авъяастнууд, ялангуяа ерөөлч, магтаалч, хуурч нар бол ийм авъяастай хүмүүс юм.

Импрессионизм — импрессионизм гэдэг нь сэтгэгдэл гэсэн франц үгээс гаралтай бөгөөд уран сайхны энэ урсгал XIX зууны хоёрдугаар хагаст францын уран зурагт үүсчээ. Уран зохиолд импрессионизмыг өргөн утгаар янз бүрийн итгэл үнэмшилтэй, уран бүтээлийн өөр өөр аргатай зохиолчдын нийтлэг онцлог болсон найруулгын үзэгдэл гэж үздэг. Бол явцуу утгаар тодорхой аргатай, декадент маягийн ертөнцийг үзэх үзэлтэй, XIX—XX зууны зааг дээр буй болсон урсгал гэж үздэг байна.

Инверсия — тонгоруулал гэдэг нь өгүүлбэр дэх үг хэллэгийн хэвийн дэс дарааг зориуд өөрчлөн урвуу байрлалтай болгохыг хэлнэ. Энэ нь тухайн өгүүлбэрийг содон яруу болгон гол санаагаа тодотгох зорилготой юм. Жишээ нь:

Хайртай шүү, бид Танд Жордоно Бруно, Жордоно Бруно
Хар багаасаа Танд үнэн сэтгэлээсээ хайртай шүү бид!

(Б. Ринчен, «Жордоно Бруно»)

Иносказание — үз. Аллегория

Инсценировка — тайзны болгох, жүжиг болгох. Туульсын төрлийн зохиолыг театр, телевиз, радиод зориулан жүжиг болгож боловсруулахыг хэлнэ. Зарим зохиолч өөрөө өөрийнхөө бүтээлийг жүжиг болгосон нь байдаг. Тайзны шаардлагад захируулан хааяа зохиолын өгүүлэгдэхүүнд бага сага өөрчлөлт оруулдаг тал бий. Гэвч ийм өөрчлөлт их болбол тэр нь уг зохиолыг тайзны болгосон хэрэг биш, харин тухайн зохиолын сэдвээр жүжиг бичсэн хэрэг болно.

Интерлюдия — үз. Интермедия

Интермедия — завсрын хөгжөөлгө. Латин хэлний завсар нь байдаг гэсэн үгнээс гаралтай. (Англид үүнийг интерлюдия гэдэг байв.) Үндсэн жүжгийн бүлгүүдийн завсраар тоглодог бага шиг хошин жүжиг. Завсрын хөгжөөлгө дундат зууны үед шашны агуулгатай жүжиг, хожим нь сургуулийн жүжиг, эмгэнэлт ба инээдэмт жүжгийн бүрэлдвэр хэсэг дотор аж байдлын наргиант үзэгдлийн хэлбэрээр үүсчээ. Сэргэн мандалтын үед Испани, Англид их дэлгэрчээ. Орчин үеийн театрт жүжгийн завсрын инээдэмт ба хөгжимт үзэгдлийн хэлбэртэй байсаар байна.

Интерполяция — (хөндлөнгийн) оруулбар. Зохиогчийн эх бичиг мөрийн завсраар юмуу хажуугийн зайд хөндлөнгийн хүн үг, өгүүлбэр оруулсныг хэлнэ. Тусгай хуудас нааж, оруулбар хийсэн нь ч үзэгддэг. Зарим судлаач зохиогчийн өөрийн гараар хийсэн

оруулбарыг интерполяция гэж нэрлэсэн байдаг боловч дээрх үг энэ утгаар төдий л дэлгэрсэнгүй.

Интонация — хөг аялга. Дууны өнгийг өндөр, нам, чанга, сул, хурдан, удаан болгох, зогсос хийх замаар хэлж байгаа зүйлдээ хандах хандлагаа гаргах уран илэрхийллийн нэг арга. Үг, өгүүлбэрийг өөр өөр хөг аялгатай хэлснээр түүнийг хүүрнэх, асуух, шаардах, дуудах янз бүрийн утгын өнгө ялгамжаатай болгож болно. Бас уурласан, баярласан, уйтгарласан, дооглосон гэх мэтийн сэтгэлийн хөдөлгөөний байдлыг тодруулна. Бичгийн хэлэнд хөг аялгыг үгсийн сан, өгүүлбэрийн доторхи үгийн дэс дараа, цэг тэмдгийн тусламжаар илэрхийлнэ. Хөг аялга нь уран зохиол, ялангуяа шүлгийн хэлэнд утга ба сэтгэл хөдлөлийг илэрхийлэгч нэг чухал арга хэрэглүүр болдог.

Интрига — ээдрээ гэдэг нь үйл явдлыг ихээхэн орооцолдуулж, зөрчлийн цаашдын хөгжлийг тодорхойлохгүй, харин түүний тайллыг гэнэтийн байдалтай болгосон янз бүрийн учрал тохиолдол битүүлэг явууллагыг ашиглан өгүүлэгдэхүүнийг курцатгасныг хэлнэ. Ээдрээ нь баатруудын зан чанарыг тэдний хэрэг явдлаар дамжуулан нээн гаргахад тустай бөгөөд зохиолыг зугаа сонирхолтой болгоно. Энэ аргыг ялангуяа жүжгийн болон адал явдлын зохиолд их хэрэглэдэг.

Ирония — егөөдөл. 1. Үг хэллэгийг шууд утгаар нь биш, түүний эсрэг утгаар нь ойлгогдохоор хэрэглэн доог тохуу хийх, шүүмжлэх, муушаахыг хэлнэ. Жишээ нь монгол ардын «Харамч авгай, бадарчин хоёр» үлгэрт харамч авгайг гарах хооронд тогоонд нь ахиухан будаа хийсэн бадарчин хоол аягалахад: «Авгай! Та ялихгүй будаа хийх шиг болсон, гэтэл ийм их өсчээ. Та ер нь ямар арвин сайхан гартай юм бэ?» гэж хэлж байгаа нь чухамдаа авгайг арвин гартай, өглөгч гэсэн хэрэг биш харин түүнийг чадсанаа бах тав болгон, харамчийг нь битүүхэн шоолсон хэрэг юм.

2. Егөөдлийг бас үүнээс илүү өргөн утгаар хэрэглэн уран дүрслэлд онцгой өнгө оруулан, эргэн тойрныхоо амьдралд зохиолчийн сэтгэл гөмсхөн байгааг өвөрмөц байдлаар илэрхийлдэг.

Энэ тохиолдолд егөөдөл нь зүгээр нэг дүрслэг хэллэг биш, харин амьдралыг үзүүлэхдээ зохиолчийн баримталдаг уран сайхны зарчим болно.

«Искусство для искусства» — «Урлаг урлагийнхаа төлөө» буюу «цэвэр урлаг» гэсэн гоо зүйн үзэл онол XIX зууны дундуур Европын уран зохиолд гарч иржээ. Энэ онолыг баримтлагчид урлаг бол улс төр, нийгмийн шаардлагаас хамаарахгүй байх ёстой бөгөөд түүний цорын ганц агуулга, эцсийн зорилго нь гоо сайханыг тунхаглах явдал мөн гэж нотлодог. Тэд нийгмийн харилцааны шударга бус байдал, мөнгөний боолчлолын бэрхшээлээс зайлж өөрсдийн санаанаасаа зохиосон гоё сайхан ертөнцөд нуугдахыг мөрөөддөг байв.

Историзм — түүхэн зүй. Аливаа түүхэн үеийн дүр төрхийг биет зураглал, хүмүүсийн тодорхой хувь заяа, зан чанараар дамжуулан гаргах уран зохиолын нэгэн чухал шинжийг тэмдэглэх утга зохиол шинжлэлийн ухагдахууны нэр. Үүнд «түүхэн зүй» гэсэн нэр томъёо хоёр утгаар хэрэглэгдэнэ:

1. Түүхэн зүй нь өргөн утгаараа жинхэнэ уран сайхантай бүх зохиолд хэвшмэл байна. Энэ шинж нь эдгээр зохиол орчин үеийг дүрсэлж үү, өнгөрсөн үеийг дүрсэлж үү гэдгээс хамаарахгүй.

Жишээ нь Д. Намдагийн «Цаг төрийн үймээн» роман хувьсгалын өмнөх ба хувьсгалын үеийн түүхэн бодит байдлыг дүрсэлсэн юм. Энд хаад, ноёд, сүм хийдийн төлөөлөгчид, харийн түрэмгийлэгчид гарах бөгөөд тэдний хэл яриа, хувцас хунар, эдлэл хэрэглэл, үзэл ойлголт, ёс заншил, ахуй амьдрал аль аль нь тэр үеийнхээ онцлогийг тусгасан тул өнөөгийнхөөс мэдэгдэм өөр байна. Суварганы ёроолд хамуутай, тамиргүй ноход дунд өвчинд нэрвэгдсэн малчин эр Аравгайн хэвтэж байгаа зэрэг нь чухамдаа тэр л үед зуршмал үзэгдэл болно. Гэтэл Ч. Чимидийн «Хавар намар» бол атар газар эзэмшихээр залуучууд мордож байсан 60 аад оны бодит явдлаас сэдэвтэй тул тэр үеийн хүмүүсийн хувьд нийглэг ёс суртахуун, оюуны төлөв байдал, аж амьдралыг дүрсэлсэн байна.

2. Түүхэн зүй гэдэг нь XIX зууны утга зохиолд бий болсон, урьд үеийг дүрслэхэд хандах шинэ хандлагыг тэмдэглэх ухагдахуун болно.

Энэ хандлага нь зохиолч хүн өнгөрсөн үеийн өвөрмөц байдал, хүмүүсийн зан чанар, үйл явдлын онцлогийг аль болох түүхэн үүднээс зөв ойлгож, үзүүлэхийг чармайдагт оршино. Ийм хандлага түүхэн өгүүлэгдэхүүнтэй роман, жүжиг, найраглал зэрэг зүйлчлэлийн зохиолыг бүтээхэд илэрнэ. Түүхэн зүйлчлэлүүд XVIII зууны сүүлч, XIX зууны эхэн үеийн утга зохиолд үүссэн бөгөөд романтизмын гоо зүйтэй юуны түрүүнд холбоотой юм. Романтизмын түүхэн зүйн нэн чухал онцлог нь «нутгийн өнгө ялгамж», хүмүүсийн үндэсний өвөрмөц зан чанар баатарлаг дүр төрхийг үзүүлэх явдал гэж үздэг байв. Романтик түүхэн зүйн зарчмууд шотландын алдарт зохиолч В. Скоттын (1771—1832) уран бүтээлд төгс биеллээ олсон юм. Түүхэн зүй нь реалист утга зохиолд цаашдаа уламжлан хөгжсөн байна.

Каламбур, (игра слов) — үгийн наадам, үгээр наадах. Ижил буюу төстэй дуудагдах боловч өөр өөр утгатай үгс, бүлэг үгсийг, эсвэл нэг үг юм уу холбоо үгийг утгын ялгамжийг нь ашиглан инээд наргиантай болж ойлгогдохоор бодож бүтээсэн хэллэг буюу тодорхой зохиолчийн бие даасан бэсрэгхэн зохиолыг үгийн наадам гэнэ. Үгээр наадах нь санааг дамжуулах нэгэн хэлбэр болохын хувьд уг санаагаа яруу тод, сонин зугаатай болгож, уран сайхны нө-

дөөллийг нь эрчимжүүлнэ. Жишээ нь: Нэг хиа давхиж ирээд:

— За ус ямар байна? гэв

Бадарчин:

— Ус хар байна гэтэл

Хиа:

— Чамаас би усны хар цагааныг асуув уу? Харин ус их байна уу, бага байна уу? гэж байна.

Бадарчин:

— Аа бүү мэд! Би муу хумбан тогоогоороо нэг дүүрэн цай чанаж уучихаад дахиад нэг тогоо ус хийж аваад цай буцалгаж байна. Энэ завсар хоёр үхэр, нэг ямаа ус уугаад гарна билээ. Цаана нь нэлээн ус үлдэж байх шиг байна. Гэвч та өөрөө хардаа.

Хиа:

— Чиний илүү үг ч гайгүй, мөдхөн энэ замаар манай дархан ноён морилж ирнэ. Зам зайл!

Бадарчин:

— Танай ноён тийм дориун дархан юм бол түүгээр чинь муу тогоогоо гагнуулъя байз.

Хиа:

— Манай ноёнд ам гарлаа. Чамайг ноёнд аваачиж өгнө дөө.

Бадарчин:

— Ээ хөөрхий. Төрөлх амнаас нь өөр ам хаана нь гараа вэ? Ам биш яр байлгүй дээ. Би ч ямар эмч биш, очоод ч яах вэ дээ гэжээ.

«Бадарчны үлгэрээс»

Калька — хуулбар үг. Харь хэлний үг хэллэгийг эх хэлний хээ арга хэрэглүүрээр яг таг буулгах замаар үүсгэсэн үг, хэллэг. Жишээ нь: улаан булан (оросоор красный угол), ашиглалтад өгөх (оросоор сдать в эксплуатацию), цөвийн цаг (төвдөөр сньигс - май дүс, санскритаар калпакашя), өглөгийн эзэн (төвдөөр свин-вдаг), арга билиг (төвдөөр тхав шэс, санскритаар упая пражнья), хоосон чанар (төвдөөр стонг-па-ньид, санскри таар шуньята), нэгэн үзүүрт сэтгэл (төвдөөр сэмс-рээ-гжиг) г.м.

Киносценарий — үз. Сценарий.

Классика — сонгодог зохиолчид. Явцуу утгаар бол шинэ үеийн зохиолчдоос ялгаж грек, ромын зохиолчдыг ийнхүү нэрлэнэ. Мөн классицизмын төлөөлөгчдийг энэ үгээр нэрлэх нь бий. Өргөн утгаар бол аль нэг үндэстний соёлын цэцэглэлтийн тодорхой үед төрсөн бүх зохиолчийг (жишээ нь грекийн хувьд МЭӨ 5-р зуун, францын хувьд 17-р зуун, Орос орны хувьд 19-р зуун г.м.) сонгодог зохиолчид гэнэ. Бас уран бүтээл нь дэлхийн юм уу үндэсний утга зохиолын эрдэнэсийн санд орсон гарамгай зохиолчдыг дэлхийн сонгодог зохиолч, үндэсний сонгодог зохиолч гэхчлэн нэрлэдэг.

Классицизм — классицизм. XVII—XIX зууны эхэн үеийн урлаг, утга зохиолын нэгэн чиглэл. Энэ чиглэлийн онцлог нь иргэний эрхэм дээд сэдвийг чухалчилдаг, эртний грек-ромын утга зохиол, урлагийн дүр, хэлбэрийг гоо зүйн туйлын хүслэнгийн загвар болгон дуурайдаг, уран бүтээлийн тодорхой хэм хэмжээ, герим дүрмийг чанд баримталдаг байсанд оршино. Өрнө дахинд классицизм нь тансаг бароккогийн эсрэг тэмцэх явцад бүрэлдэн тогтжээ.

Климакс — өрнүүлэл. Үг, хэллэгийг утга санаа нь улам өсч өрнөхөөр дараалалтай байрлуулдаг найруулгын үр маяг, шатлалын нэг хэлбэр.

Зүү хураавал
Сүх болно
Сүх хураавал
Сүм болно

Монгол ардын цэцэн үг

Убаши хун тайж хөвүүний тэр үгэнд боогдоод. Ойрдын наад захад хэн байна. Цэрэг, нутаг алины ч хэл гэв.

Хөвүүн мэдүүлнэ: Ойрдын наад захад тож мөнгөн дуулгатай, товруут улаан хуягтай, таж торгон улбатай (хүрэмтэй), толботой цоохор морьтой Мангадын хөвүүн сайн Сэрдэнги хоёр мянган залуугаа дагуулж, хоёр мянган жадаа хатгаж, хоёр мянган морио сойж, дайрах гөрөөс хаа байна? Дайлалдах дайсан хаа байна гэж шүдээ хавирч, шүлсээ залгиж сууна. Ноёд түүнд дур чинь ямар байна? (гэв). Исал тэр чинь гайгүй (түүний цаана хэн байдаг вэ, хэл гэв).

Эрчис голын эхэнд бугаад Эрчин Харчин хоёр нутгаа цуглуулж, хар эрдэгчийн цагаан элэг мэт хамгаас тодорч, хойд Исальбайн Сайн хиа дөрвөн мянган залуугаа дагуулж, дөрвөн мянган жадаа хатгаж, дөрвөн мянган морио сойж байна. Үхэлдэх дайсан билүү, үгцэх залуу билүү гэж шүдээ хавирч, шүлсээ залгиж сууна. Ноён түүнд дур чинь ямар байна? гэв.

Исаль тэр чинь гайгүй, түүний цаана хэн байдаг вэ, хэл гэв.

Сүрэг хонинд довтолсон сүрхий чонын дүртэй өнжин юм идээгүй өлөн бүргэдийн нүдтэй, зүүн гар хотгойдын ноён хар хул зургаан мянган хүнтэй байна гэв. Байдаг ноёд түүнд дур чинь ямар байна (гэв). Исаль тэр чинь гайгүй. Түүнээс цаана хэн байдаг вэ, хэл гэв. Нарийн голын эхэнд, нарийхан шарга морьтой, найман мянган цэрэгтэй, урт голын билчирт Ойрдын сайн Тэмнэ баатар тэр байна гэв. Байдаг ноён түүнд дур чинь ямар вэ? гэв.

Исаль тэр чинь гайгүй. Түүний цаана хэн байдаг вэ? хэл гэв.

Алах булахдаа дуртай, арван барсын дуутай, айхавтар таван барсын ах хошууд Байбагус хан, түм зургаан мянган залуугаа

нь гол үүрэгтэй байгаагаас хамааран «нөхцөл байдлын» инээдэмт жүжиг, «зан чанарын» инээдэмт жүжиг гэж ялгах нь бий.

Гэвч ихэнх инээдмийн жүжигт зохиомжийн энэ хоёр төрөл хосолсон байдаг.

Композиция — зохиомж гэдэг нь зохиолын уран сайхан хэл-бэрийн бүрдвэрүүд, дүр, дүрслэл, үйл явдлын хэсгүүдийн байршил, харьцаа, харилцан уялдаа буюу өөрөөр хэлбэл агуулга, зүйлчлэлийн нь онцлогоос хамааран бий болсон тухайн зохиолын байгууламж болно.

Зохиомжийн шинж чанар нь уран зохиолд цагийг дүрслэх онцлогтой нягт холбоотой байдаг. Зохиолын өгүүлэмжийг хөглөхдөө он цагийн дарааллыг баримтлах (Л. Түдэвийн «Уулын үер», Д. Намдагийн «Цаг төрийн үймээн») юм уу, уг дарааллыг зөрчиж болдог (Лермонтовын «Манай үеийн баатар»). Зохиолд бас үйл явдлын гол шугамын хажуугаар уянгын хадуурал, завсрын явдал (Шолоховын «Сэтгэлийг шинэгэсэн нь» роман дахь Шукарь өвгөний яриа), тодорхой дүрслэл оруулах нь бий. Энэ бүх зүйлс нь үйл явдлын өрнөлийг саатуулж, баатруудыг олон талаас нь харуулсан, зохиолчийн уг санааг бүрэн гаргах, заримдаа өгүүлэмжийг сонирхох уншигчийн сэтгэлийг улам оргилуулах бололцоог олгоно. Зохиолын эхэнд эхлэл (пролог), эцэст төгсвөр (эпилог) хийх нь бий. Мөн хэний нүдээр үйл явдлыг харж дүрсэлж байна гэдэг нь зохиомжид чухал юм (Л. Толстойн «Дайн ба энх» романд Бородины тулалдааныг Пьер Безуховын нүдээр харж үзүүлжээ).

Контаминация — эвцүүлэг. Бичвэр судлалд нэг зохиолын хоёр өөр боловсруулгын (редакцийн) эх бичгүүдийг нийлүүлж нэг бүрэн хувилбар байдалтай болгосон нь.

Конфликт — зөрчил. Зохиолын өгүүлэгдэхүүнээр илрэх гэмтэл, мөргөлдөөн (үз. сюжет), Амьдралын ба уран сайхны зөрчлийг ялгаж ухаарах хэрэгтэй. Уран бүтээлч амьдралын зөрчил, мөргөлдөөн, тэмцлийг зохиолдоо зүгээр нэг тусгадаггүй, өөрийн бүтээсэн баатруудын хувь заяа, үйл явдалд шингээн ихэд өөрчилж үзүүлдэг. Уран сайхны зөрчил хэр үнэмшилтэй, агуулга төгс болсноос тухайн зохиолын нийгмийн ач холбогдол хамаарна.

Зөрчил нь зохиолын үйл явдлын үндэс, хөдөлгөгч хүч болохынхоо хувьд өгүүлэгдэхүүний өрнөх шатуудыг тодорхойлно (зөрчлийн үүсэл нь зангилаа, дээд зэргээр хурцадсан нь — туйл, зөрчлийг шийдвэрлэсэн нь — тайлал). «Зөрчил» гэсэн нэр томъёог жүжгийн ба туульсын зохиолд голчлон хэрэглэдэг.

Концовка — үз. Эпифора.

Критика литературная — утга зохиолын шүүмжлэл. Утга зохиол шинжлэлийн нэг бүрэлдэхүүн хэсэг. Уран зохиол ба түүнд туссан амьдралын үзэгдлийг үнэлж тайлбарлана. Уран зохиолын түүхээс ялгаатай нь гэвэл орчин үеийн уран зохиолын үйл явц,

дагуулж, арван таван тэрмэтэй алаг байван ордондоо... дөрвөн зүгт надтай адилдах нэгэн чинээ хүнгүй биз гэж амаа ангайж, алгаа сарвайж сууна гэдэг... гэв.

Монголын Убаши хун тайжийн тууж Коллизия — харшилдаан. Уран зохиолын үйл явдлын үндэс болсон, тэнд гарах хүмүүсийн зөрчил, мөргөлдөөн, тэмцэл. Харшилдаан нь зөрчил (конфликт) гэсэн нэр томъёотой ойролцоо утгагай хэрэглэгдэнэ.

Колыбельная песня — өлгийн дуу, бүүвэйн дуу. Хүүхдийг нойрсуулах гэж бүүвэйлэхдээ дуулдаг, ардын яруу найрагт өргөн дэлгэрсэн, нэгэн зүйл уянгын дуу.

Өлгийтэй бяцхан үр минь бүүвэй
Өлсөөд ээжээ дуудав уу бүүвэй
Бүүвэй бүүвэй бүүвэй

гэх юмуу

Хараацай шувууны дэгдээхэй шиг
Харцан дундуураа дуудаад байна уу заа
Ээ бүүвэй, бүүвэй, ээ бүүвэй бүүвэй

гэх мэтийн үгтэй монгол ардын дуунууд байдаг нь цөм намуун уянгалаг аятай, өхөөрдөн энхрийлсэн санаатай байна.

Орчин үеийн шүлэгчид бас бүүвэйн дуу зохиосон нь бий. Жишээ нь Ц. Дамдинсүрэн «Учиртай гурван толгойг» засварлахдаа

Хаяанд байгаа хашаанд
Халзан хурга хэвтэж байна
Хар сайхан нүдээ
Хамхиж аниад унтжээ
Хайртай хүү минь унт даа

Бүүвээ, бүүвээ, бүүвээ гэхчлэн өгүүлсэн бүүвэйн дуу зохиож оруулсан билээ.

Комедия — инээдмийн жүжиг. Гарах хүмүүс, орчин нөхцөл, үйл явдлыг нь инээдэмтэй хэлбэрээр дүрсэлсэн нэгэн зүйл жүжиг. Энэ жүжиг уран зохиол дахь инээдмийн зүйлийн нэг хэлбэр болохын хувьд түүний нэн чухал нарийн ялгаанууд — хошигнол, егөөдөл, ёжлол ба шоглолыг туйлын оновчтой тусган авч гаргадаг. Тийм учраас инээдмийн жүжгийн төрөл зүйл нь хөнгөн зугаатай хэлбэрээс эхлээд шог үзэгдэл (фарс), завсрын хөгжөөлөг (интермедия), алиа ший (водевиль), гүн гүнзгий үзэл санааны зорилтыг агуулсан дорвилог инээдмийн жүжгийг хүртэл олон янз байна.

Хөгтэй учрал тохолдол, эндүүрэл мундрал мөн хурц шог хэллэг, үгийн наадам юм уу тохиромжгүй үед, зохимжгүй орчинд хэлсэн үг, тухайн баатрын амнаас сонсоход инээд хүрмээр хэллэг сэлтээр дүүрэн харилцан яриа тэргүүтэн дээр үндэслэсэн үйл явдлын тусламжтайгаар жүжгийг инээдэмтэй болгоно. Жүжигт инээдэмтэй орчин нөхцөл юм уу баатрын хөгтэй зан төрхийн аль

саявтар гарсан ном, бүтээлийг гол төлөв авч үзнэ. Ном сэтгүүл гарч байгаа зохиол бүтээлийн үзэл санаа, гоо зүйн шинж чанарыг тодорхойлохдоо утга зохиолын шүүмжлэл нь юуны түрүүн нийгмийн хөгжлийн тухайн шатнаа тулгарсан зорилтыг иш үндэс болгоно.

Шүүмжлэл нь өгүүлэл, шүүмж, тойм, уран зохиолын хөрөг маргасан хариу (полюемическая реплика) ном зүйн тэмдэглэл эргэцүүлэмж зэрэг олон хэлбэртэй. Төрөл зүйл ба тавьсан зорилгоосоо хамааран шүүмжлэл нь гарсан номын тухай жирийн мэдээлэхээс авахуулаад нийгэм, утга зохиолын томоохон асуудлыг тавих хүртэл янз бүрийн үүрэг гүйцэтгэнэ.

Кульминация — туйл. Зохиолын үйл явдал, зөрчил хурцаснэг тийш шийдвэрлэгдэхээс өөр аргагүйгээр дээд цэгтээ хүрсний туйл гэнэ. Зохиолын доторхи бүх зөрчил нь яв явсаар туйлд хүрэх бөгөөд дараа нь тайлал залган гарна. Үйл явдлын олон шугам бүхий томоохон зохиолд хэд хэдэн туйл байж болно. (Жишээ нь Ч. Лодойдамбын «Тунгалаг тамир» романд). Туйл нь баатаруудын зан чанарыг нээн гаргах, уран сайхны зөрчлийг өрнүүлэхэд чухал үүрэгтэй.

Легенда — домог. Ардын аман зохиолын нэгэн зүйл. Өгүүлэл дэхүүний үндэс нь үнэн түүхт хэрэг явдал, бодитой баримт бай боловч уран санааны зүйлсээр нэмж хачирлан ярьж ирсэн хүүрнэл зохиол. Монголын түүхийн ойллого бичиг «Нууц товчоо», Лувсанданзаны «Алтан товч», «Хураангуй алтан товч», «Шатууж», «Асрагч нэртийн түүх», «Эрдэнийн эрих» тэргүүтэнд «Алагуа хүүхдүүдээ сургасан домог», «Аргасун хуурчийн домог», «Гурван зуун тайчуудыг дарсан домог», «Мандухай сэцэн хатны домог», «Гүрвэлжин гуа хатны домог» зэрэг олон түүхэн домог орж үлджээ. Домгийн өгүүлэгдэхүүнийг зохиолчид уран бүтээлдээ нэлээд ашигладаг. Жишээ нь Д. Нацагдорж «Учиртай гурван толгой» зохиолдоо «Юндэн, гөөгөө» гэдэг ардын дууны тухай домгийн үндэс болгосон байна.

Лейтмотив — хөтлөгч сэдэл. Өргөн утгаар тодорхой зохиол юмуу зохиогчийн нийт уран бүтээл, эсвэл чиглэлийн гол сэдэл үдэл санаа, сэтгэл хөдлөлийн үндсэн өнгө хөгийг хөтлөгч сэдэл гэнэ. Арай явцуу шиг утгаар бол, зохиолчийн уг санааг илэрлэх түлхүүр болсон, бүтээлд нь нэвт шувт гарч байгаа тодорхой дүр, байн байн давтагдаж байгаа нарийвчилбар юмуу үгийг хэлнэ. Яруу найрагч бас авиа, айзам, хөг аялгын хөтлөгч сэдэл байдаг.

Лексика — үгсийн сан. Хэлний бүх үгийн нийлбэр цогц. Орчин үеийн монгол хэлний үгсийн сан нь гарал, хэрэглэгдэх хүрээ найруулга зүйн учир холбогдлоороо өөр өөр бүлэг үгсээс бүрдсэн нарийн тогтолцоо болно.

Гарлын хувьд жинхэнэ монгол үгс («хүн», «суух», «хөх» г.м.)

ээлдмэл үгс (ном, судар, байшин, цүнх, замаг) гэж ялгана. Орчин үеийн монголын утга зохиолын хэлний нэг хэсэг үг нутгийн аялгуунаас орж ирсэн (заядуулах, хөрш) байна.

Өргөн хэрэгцээний үгсээс гадна хэрэглэгдэх хүрээ нь харилцан тодорхой орчин нөхцөлөөр хязгаарлагддаг үгс байдаг.

Жишээ нь шинжлэх ухааны нэр томъёо, ярианы хэлний үгс, албан бичгийн үгсийг үүнд хамааруулна. Үгсийн найруулга зүйн учир холбогдол нь тэдгээрийн утгын нэг адилаар хувиршгүй зүйл биш. Урьд нь судар бичгийн гэж байсан үгс нийтийн хэрэглээни болох, хуучирсан үгс идэвхжиж өргөн хэрэглэгдэх явдал бий. Зохиолч хүн түүхэн цаг үеийн онцлогийг гаргах, дүр бүтээх, уран найруулгатай бичихийн тул эх хэлнийхээ үгсийн сангийн баялгийг эзэмшин чадварлаг, оновчтой хэрэглэж сурах нь чухал байдаг.

Лирика — уянга, утга уянга. Уран зохиолын гурван төрлийн нэг. Туульсын ба жүжгийн зохиолоос уянгын зохиолын гол ялгарах зүйл нь гэвэл яруу найрагч энд өөрөөсөө ондоо баатрыг биш, харин өөрөө өөрийгөө, өөрийнхөө догоод ертөнцийг харуулсан байдаг оршино. Уянгын бүтээлд туссан зохиогчийн бодол үргэцүүлэл нь хүн нийтийн түгээмэл утга агуулгатай байна.

Утга зохиолын хөгжилтэй уялдан уянгын шүлгийн агуулга, хэлбэр өөрчлөгдөж иржээ (ардын уянгын дуу, буддын бясалгалын уянга, сэргэн мандалтын үеийн арван дөрвөн мөрт шүлэг, эртний гуниглал шүлэг, дууль г.м). Уянгыг бас сэдвээр нь улс төрийн, гүн ухааны, хайр сэтгэлийн, байгалийн гэхчлэн ангилах нь бий.

Лирический герой — уянгын баатар. Уянгын зохиол дахь яруу найрагчийг төлөөлөх дүр. Уянгын «би» баатар ч гэж нэрлэх нь бий. Энэ бол яруу найрагчийн бүх зохиолыг хамарсан утга зохиол шинжлэлийн харьцангуй ойлголт. Яруу найрагч уянгын баатар хоёрын харьцаа бол амьд эх дүр, уран сайхны хэв шинж хоёрын харьцаатай адил гэж голдуухан нотолцгоодог.

Лирическое отступление — уянгын хадуурал, уянгын халилт. Туульсын ба уянга-туульсын бүтээлд зохиогч нь өгүүлэгдэхүүнээсээ хальж, дүрсэлж байгаа хэрэг явдлаа тайлбарлах, үнэлэх зорилгоор юмуу эрвэл зохиолынхоо үйл явдалтай шууд холбогдолгүй өөр учир шалтгааны талаар өгүүлснийг уянгын хадуурал гэнэ.

Лиро-эпический жанр — уянга туульсын зүйлчлэл. Туульсын ба уянгын дүрслэлийг хослуулсан зохиолууд. Ийм зохиолуудад үйл явдлын сацуу, хүүрнэгч этгээдийн санаа сэтгэл, бодол, бясалгалын өгүүлэмж уянгын «би» баатрын дүрийг бүтээж, тодорхой байр эзэлнэ.

Литература — утга зохиол. Энэ нь шинжлэх ухаан, техник, нийгэм улс төр, нийтлэл, захидал харилцааны зэрэг бичгээр бичсэн бүх төрлийн зохиолыг хэлнэ. Үүнд мөн уран үгийн зохиол ч багтах тул литература гэхийг хааяа уран зохиол гэж орчуулдаг.

Орос хэлэнд нийт утга зохиолоос уран зохиолыг ялгахын тулд хааяа литература художественная (уран зохиол) гэсэн нэр томъёо хэрэглэдэг. Монгол хэлэнд орос хэлний нөлөөгөөр утга зохиол гэсэн үгээр нийт утга зохиолыг болон уран зохиолыг аль алийг нь тэмдэглэж ерөнхийдөө заншсан байна.

Литература художественная — уран зохиол. Үгээр амьдралыг тусгадаг урлагийн нэгэн зүйл. Хэдийгээр уран зохиол гэхлээр бичгийн зохиол санаанд ордог (литера гэж үсэг гэсэн латин үг) боловч өргөн утгаараа уран зохиолд ардын аман зохиол ч багтдаг юм. Уран зохиолын (болон ер нь нийт урлагийн) дүрслэгдэхүүн нь хүний амьдрал, тэмцэл, бодол санаа, бодиг байдалд хандах хандлага болно. Уран бүтээлч нар хүний амьдралыг зүгээр нэг үзүүлдэггүй, харин өөрийн хамгаалан тэмцэж бүхий нийгмийн туйлын хүслэнгийн үүднээс түүнийг дүрсэлж, жинхэнэ хүний дүр бүтээхийг эрмэлздэг.

Зохиолчид үгээр дүр бүтээснээр бодит байдал, хүний дотоод гадаад ертөнцийн бүх талыг хамран үзүүлэх бололцоог олж авна. Уран бүтээлч хүн урлагийн бусад төрөлд амьдралын үзэгдлийг нүдэнд үзэгдэж гарт баригдтал дүрслэж боломжоор илүү байдаг бол зохиолч хүн зураг дээр юмуу театрт үзэж чадахгүй хүний тийм онцлогийг уран зохиолд тал талаас нь харуулах, цаг хугацааны дотор үргэлжилсэн үйл явдлыг үзүүлэх, зохиолынхоо баатаруудыг янз бүрийн эрин үе, аль дуртай хот, орондоо, түүний дотор үлгэр, уран сэтгэмжийн оронд аваачиж харуулах-боломжтой байдаг.

Уран зохиолд хүнийг хэдийгээр тодорхой дүрсэлдэг ч гэсэн уул дүрслэл нь уг үндсээрээ томъёолсон шинжтэй байдаг. Юу гэвэл зохиолч амьдралд тааралдсан аль нэг хүнээ шууд тэр чигээр нь үзүүлдэггүй, харин тохиолдлын шинжүүдийг нь орхин тиймэрхүү байр төлөвтэй хүний хувьд хэвшмэл шинжүүдийг нэмж, хамгийн чухал гэсэн шинжээ улам тодотгон хүний зан байдлын талаархи өөрийн туйлын хүслэнтэй нийцүүлж үзүүлдэг бөгөөд дүрслэлдээ санаанаасаа зохиосон зүйл бас оруулдаг байна. Уншигч нар амьдралд чухамхан ийм хүн байгаагүй гэж мэдэж байвч энэ хүн байж болох л байсан гэж ойлгодог. Зохиолч ямар уран сайхны арга хэрэглэснээс хамааран томъёолсон шинжийг хэр хэмжээ янз янз байна.

Нэг тодорхой хэл дээр юмуу тодорхой улсын хил хязгаар дотор зохиогдсон зохиолууд тэр үндэстний утга зохиолыг бүрдүүлнэ (монголын утга зохиол г.м.); нэг үед бүтээгдсэн, үүний улмаас уран сайхны шинж чанар нь нийтлэг, болсон зохиолуудыг тухайн тэр үеийн утга зохиол гэж ярьж болдог (сэргэн мандалгын утга зохиол г.м.); бие биедээ улам бүр харилцан дөлөөлөх болж байгаа олон үндэстний утга зохиол хамтдаа дэлхийн буюу дэлхийн нийтийн утга зохиол болно.

Уран зохиол дотроо туульс, уянга, жүжит гэсэн гурван төрөлд хуваагддаг. Төрөл нь цаашаа зүйл, зүйлчлэлүүд болж задарна. Нийгмийн үйл явц, хүний үйлдэл явдал, сэтгэлийн хөдөлгөөн янз янз байдаг нь уран зохиолын олон янзын төрөл, зүйлсийг нөхцөлдүүлжээ. Төрөл тус бүрээр бичсэн зохиолууд өөр хоорондоо зарчмын ялгаатай боловч тэдгээрт нийтлэг зүйлс, нэгдэл байдаг. Аливаа зохиолд хүмүүсийн дүр (зан чанар буюу баатрууд), сэдэв, үзэл санаа байна. Утга зохиолд мөн янз бүрийн уран бүтээлийн арга, найруулгыг ялган үздэг.

Литературный процесс — утга зохиолын явц. Нэг үндэстэн, орон, бүс нутаг буюу дэлхийн нийт түүхийн туршхи болон аль нэг тодорхой үе дэх утга зохиолын түүхэн хувьсал, хөдөлгөөн. Утга зохиолын явц бол мөн гоо зүй, оюун санаа, зан суртахууны үнэт зүйлс хуримтлагдаж, хүмүүнлэг үзэл шулуун замаар биш ч гэсэн хэлбэрэлтгүй өргөжиж ирсэн түүх юм. Тодорхой нэг үеийг хүртэл утга зохиолын явц харьцангуй түгжигдмэл, үндэсний шинжтэй байдаг. Хөрөнгөтний үед эдийн засаг, соёлын холбоо хэлхээ хөгжихийн хамтаар «үндэсний ба орон нутгийн олон утга зохиолоос дэлхий дахины нэгэн утга зохиол бүрддэг байна. Утга зохиолын явцын нэг чухал тал нь урлагийн бусад зүйлтэй мөн нийт соёл, хэл, үзэл суртал, шинжлэх ухааны үзэгдлүүдтэй уран зохиол харилцан үйлчлэлцэх явдал болно. Уран бүтээл нийгэм — улс төрийн хөдөлгөөнүүдтэй шууд холбоотой байх нь ч цөөнгүй (Ж.нь: декабристын утга зохиол, Парижийн коммуны утга зохиол, чартистын утга зохиол г.м).

Утга зохиолын явц нь гүн ухааны цогц үзлүүдийг өөртөө бүтээлчээр тусгаж чаддаг юм. Тухайн эриний утга зохиолын «өөрийгөө танин мэдэхүй» оролдлого (уран бүтээлийн хөгөлбөр, утга зохиолын тунхагууд) болон үзэл санаа — уран сайхны янз янзын чиглэл, урсгалуудын (Ж.нь: романтикууд классицистуудтай реалистууд романтизмыг сохроор дуурайгсадтай тэмцэж байв) тэмцэл сүүлийн хэдэн зуун жилд утга зохиолын явцын салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг болж иржээ. Дэлхий дахины хэмжээнд утга зохиолын явц нь нийгэмтүүхийн үйл явцын нэг хэсэг болж, түүнээс хамаарч байдаг. Утга зохиолын явцыг соёлтүүхийн амьдрал нөхцөлдүүлдэг гэж орчин үеийн утга зохиол шинжлэл үзэж байна.

Утга зохиолын явц нь хүн төрөлхтний нийгмийн хөгжлийн олон үе шаттай холбоо шүгэлцээтэй юм (Домог үлгэрийн үе, эрт үе, дундад зуун, шинэ үе, шинэхэн үе). Түүхэн амьдралд гарсан ахиц өөрчлөлтийн талаар үгээ хэлэх, тэр амьдралд оролцох, нийгмийн ухамсарт нөлөөлөх хэрэгцээ (тэр бүр ухамсарлаагүй) зохиолч хүнд гардаг нь утга зохиолын явцад дав дээр түлхэц болж байдаг юм. Ийнхүү утга зохиол нь юуны түрүүнд гадны «түлхээсийн» нөлөөгөөр түүхэн цаг хугацааны дотор өөрчлөгддөг юм. Үүний хамтаар утга зохиол хувьсан хөгжихөд уламжлал их ач холбог-

долтой хоёрдогч хүчин түлхээс нь болдог. Зохиолч хүн эрх бий уламжлалыг ашигладаг.

Түүхэн үүднээс байнга давтагддаг амьдралд хандах үзэл санаа-сэтгэл хөдлөлийн хэлбэрүүд (эмгэнэлт, инээдэмг, шоглолт, г.м.), урлагийн «мөнхийн сэдвүүд», хүн нийтийн зан суртахуун, гүн ухааны асуудлууд (сайн, үнэн, гоо сайхан), олон зуун жилээр боловсруулж хуримтлуулсан уран сайхны хэлбэрүүд (юуны түрүүнд төрөл зүйлийн) зэрэг нь «залгамжлалын сан» болох бөгөөд эдгээр нь байхгүй бол утга зохиолын явц гэж байх аргагүй юм. Утга зохиолын явц нь (үндэсний утга зохиолын хүрээнд болон дэлхий дахины хэмжээнд) утга зохиолын өөр хоорондоо төстэй болоод төсөөгүй олон эрин үеэс бүрдэнэ. Эрин үе тус бүр өөриймшүүлсэн хуучин юм, зохиосон шинэ юм хоёрыг өөртөө агуулсан байдаг. Соёлын тодорхой нийтлэгт уламжлал, шинэчлэл хоёр нэгэн зэрэг хичнээн хурц илрэхийн хэрээр тэр нийтлэг нь төчнөөн баялаг, үр шимтэй байна.

Утга зохиолын явцын нэг салшгүй бүрэлдэхүүн нь олон улсын утга зохиолын холбоо харилцаа болно. Энэ нь утга зохиолын явцад голлох түлхээс болдоггүй ч гэсэн уран бүтээлд идэвхитэй нөлөөлдөг, харьцангуй бие даасан хүчин зүйл юм. Олон улсын утга зохиолын шүтэлцээ нөлөөлөл нь зөвхөн сэдэв, дүр, өгүүлдэгдэхүүнээр хязгаарлагдахгүй мөн уран сайхны үзэл санаа, хэлбэр бүрдүүлэх зарчим, төрөл зүйл, тэдгээрийн тогтолцоо, уран бүтээлийн хөтөлбөр сэлтийг ч хамаардаг байна. Юуны түрүүнд нийгэм-түүхийн ахиц дэвшлийн хүчээр урагшлагч утга зохиолын явцыг өөрийн нь дотоод мөн чанарын үүднээс үзвэл үндэсний соёлын уламжлал, өөр үндэстний соёлын нөлөө гэсэн харилцан шүтэлцээтэй хоёр хүчин зүйл чиглүүлж байдаг байна. Өөрөөр хэлбэл түүнд «орон нутгийн зүйл» (өөрийн юм), «гаднаас» авсан зүйл (хүний юм) хоёр нэгдэн нийлж байдаг аж. Энэ нийлэгжилт бол аливаа үндэстний утга зохиол баяжин, өв тэгш хөгжихийн зайлбаргүй нөхцөл мөн.

Литературный язык — утга зохиолын хэл. Бүх ард түмний хэлний боловсруулсан, үлгэр жишээ хэлбэр. Өргөн утгаар утга зохиолын хэл гэдэг нь нийт утга зохиол — радио, телевиз, шинжлэх ухаан, нийтлэл, уран зохиол, албан бичгийн хэл.

Литературоведение — утга зохиол шинжлэл. Уран зохиол, түүний үүсэл, мөн чанар хөгжлийн тухай ухаан. Дотроо уран зохиолын онол, уран зохиолын түүх, уран зохиолын шүүмжлэл гэсэн гурван гол салбартай.

Онол нь уран зохиолын бүтэц, хөгжлийн ерөнхий хууль зүйг тодорхойлж, зохиолын онцлог, түүнийг задлан шинжлэх зарчмыг тогтоон, уран зохиолын хөгжлийн явцыг судлах арга замыг зааж өгнө.

Уран зохиолын түүх нь уран зохиолын хөгжлийн найруулга

(стиль), элдэв чиглэл, урсгал, арга солигдож ирсэн байдал олон орны уран зохиолын харилцан үйлчлэл, утга зохиолын явцын бусад хэлбэрийг судална.

Уран зохиолын шүүмжлэл нь ихэвчлэн орчин үеийнхээ үүднээс шинэ тутам гарсан зохиолуудад үнэлгээ өгнө.

Шүүмжлэгч хүн зохиолыг гүнзгий ойлгоход нь уншигчдад тусалдгийн дээр зохиолынхоо ололт, дутагдлыг олж мэдэхэд нь зохиолчид тусалдаг юм. Эдгээр салбар хоорондоо нягт холбоотой. Тухайлбал онолгүйгээр зохиолыг судлах, шүүмжлэх аргагүйчлэн уран зохиолын түүх, шүүмжлэлийн туршлагагүйгээр онолыг боловсруулах бололцоогүй юм.

Энэ гурваас гадна утга зохиол шинжлэлийн туслах салбарууд байдаг (Бичвэр судлал, ном зүй, түүх бичлэг г.м.). Туурвил зүй бол утга зохиол шинжлэлийн нэг чухал хэсэг болно.

Магтаал (восхваление, ода) — монголын аман зохиол, уран зохиолын нэг зүйлчлэл. Монголын нууц товчоонд магтаалын зарим дээжис байдгийн дээр (Өөлүн эхийн магтаал, Хөхөчосын хэлсэн хаан эцэг хатан эхийн магтаал) хожмын түүхийн ойллогуудад Чингисийн өрлөг жанжуудын магтаал, Даян хааны зургаан түмэн монголын магтаал тэргүүтэн магтаал бий. Мөн уул ус, эдлэл хэрэглэлийн болон бусад сэдэвт магтаал ам бичгээр уламжилж иржээ.

Магтаал бол байгаль нийгмийн олон юм, үзэгдлийг хамарсан өргөн сэдэвтэй, тухайн юм, үзэгдлийнхээ аль өнгөтэй, сайн сайхан шинжийг өргөмжлөн дуулсан агуулгатай, шүлэглэсэн зохиол байдаг. Магтаалын зүйлд морь, бөхийн цолыг бас хамруулж үзэх нь зүйтэй. Магтаал үүсэхээсээ зан үйлийн зориулалттай байв. Магтаалыг бэлэн цэцэн үгтэй ардын авъяастан нар шууд цээжнээсээ зохион хэлдэг юм. Түүнээс гадна манай орчин үеийн яруу найрагч нар хааяа энэ төрөл зүйлийг бүтээлчээр ашиглан зохиол бичиж байна. Жишээ нь Ц Дамдинсүрэнгийн «Гэсэрийн баатрын магтаал», С. Дашдооровын «Говийн магтаал» найраглал тэргүүтнийг дурдаж болох юм.

Медитативная лирика — бясалгалын уянга. XIX зууны утга зохиолын шүүмжлэлд хэрэглэгдэж байсан нэр томъёо. Гүн ухаан болон ерөнхий аж байдлын сэдвээр бичсэн бодол эрэгцүүллийн хэлбэртэй шүлгийг ийнхүү нэрлэдэг байв. Өнөө үед уг нэр томъёог ховорхон хэрэглэх болжээ.

Мелодрама — аялгуут жүжиг. Дотроо олон янз байна.

1. Баатруудын хүүрнэлдээн, бодмоглолыг дагалдан хөгжим тоглодог хөгжимт жүжгийн зохиол.

2. Сонин, хурц ээдрээт явдалтай, баатруудыг сайн муу гэж эрс зааглан, сэтгэлийн хөдөлгөөнийг дэвэргэн үзүүлдэг (уярангуй байдлаар) ёс суртахууны сургамжийн чиглэлтэй нэгэн зүйл жүжиг. XVIII зууны 90-ээд оны үед францад бий болж (Ж. М.

Монвель, Г. де. Пиксерекур нарын жүжгүүд), XX зууны 30—40 өөд оны хэрд цэцэглэлтийнхээ оргилд хүрсэн (Ф. Пиан-ын жүжгүүд бөгөөд феодал, сүм хийдийн эсрэг санааг илэрхийлж байв. Гэвч сүүлдээ түүнд гаднаас нь харахад зугаатай, уян нялуун шинэ ноёлох болсон юм.

Мемуарная литература — дурсамжийн утга зохиол, дурдагч гал зохиол. Зохиолч өөрийн урьд нь нүдээр үзсэн, биеэр оролцсон хэрэг явдал, туулсан амьдралаа өгүүлсэн зохиол. Дурсамжийн сонгодог зохиолын жишээ болгон Гетегийн «Яруу найраг ба үнэн. Миний амьдралаас», А. Герцений «Туулсан замд төрсөн бодол»-ыг нэрлэж болох юм. Эдгээр зохиол гухайн үеийн нийгэм, утга зохиолын амьдралыг, тухайлбал, Гетегийн зохиолд XVIII зууны 60—70-аад он, Герцений зохиолд XIX зууны 20—60 аад оны явдлыг өргөн үзүүлжээ.

Дурсамжийн зохиолын ихэнх нь ашигласан хэрэглэгдэхүүнээрээ, үнэн магадтай, зохиомол уран сэтгэмжгүй байдаг тэргүүтнээрээ түүхийн сэдэвтэй үргэлжилсэн үгийн зохиол, шинжлэх ухааны үндэстэй намтар, түүхэн баримтат найруулал зэрэгтэй ойр байна. Өгүүлэмжийн хэлбэр, он цагийн дараалал, баримтыг тоочдог, өгүүлэгдэхүүний аргыг эс хэрэглэдэг зэргээрээ өдрийн тэмдэглэлтэй адил.

Местный колорит — нутгийн өнгө ялгамж. 1. Зохиолын үйл явдал болж байгаа алс холын орны ер бусын сонин хачин зүйлсийг (байгаль, орчин, хүмүүсийн зан чанар, аж байдал) дүрсэлснийг хэлнэ. Энэ нь романтизмын зохиолд зуршмал байдаг нэг онцлог юм. Заримдаа бол холын орны биш, харин эрт үеийн өнгө ялгамжийг үзүүлэх нь бий (Скотт, Купер нарын романууд). Романтизмын зохиолд нутгийн өнгө ялгамжийн тусламжтай хөрөнгөтний уйтгартай бодит байдал юмуу язгууртны засдаг гоёч амьдралаас эрс ялгаатай яруу сайхан ертөнцийг дүрсэлдэг байв.

2. Газар нутгийн төрх байдал, амьдрал хэвшлийн онцлогийг нээн үзүүлдэг реалист зохиолын уран сайхны онцлог. Энд романтизмаас ялгаатай нь зохиолч бодит байдлаас эрс ялгаатай зураглал бүтээхийн тулд биш, харин зарим талаараа ер бусын шинжтэй бодит байдлыг хамгийн яруу тод дүрслэхийн тулд нутгийн ялгамжийг гаргах аргыг хэрэглэдэг байна. Жишээ нь:

Арван гурван насанд минь малдаад барьж өглөө
Аз хувь чинь мэдэг гэж тэр чигт минь орхилоо
Ном сайн үзсэнгүй гэж Жарлан лам зовоолоо.
Номой дорой намайгаа аав минь даанч бодсонгүй
...Хаа хуримтай гэвэл, би тэнд очдог байв
Хангинах домбор тэгж хань болж эхэллээ
...Муше руу бүргэд шиг шуугин хашгиран ороод
Мөн түрүүлэн гараад найрлан наргиж ч явлаа
(Б. Ахтаан, «Бага насаа дурсан санаанам»)

гэсэн шүлгийг уншихад казахын ард түмний амьдрал ахуйн онцлогийг тусгаснаас бус халхчууд юмуу буриадуудын талаар яриугүй нь эрх биш мэдэгдэж байна.

Метафора — адилтгал. Нэгэн зүйлийн дүрслэг хэллэг. Нэг юм, үзэгдлийг нөгөөтэй төсөөгөөр нь адилтгах үндсэн дээр үгийн утга шилжүүлэн хэрэглэснийг хэлнэ.

Адилтгал нь шиг, мэт, өөршгүй зэрэг үгийг хэрэглэдэггүй далд мүйрлэл болно. Жишээ нь «Монголын нууц товчоонд»:

«Зэв, Хувилай тэргүүтэй
Зэлмэ, Сүбээдэй дараатай
Тэмүжин андын тэжээсэн
Тэр дөрвөн ноход
Тэмүүлэн хүрч ирэв»

гэж гардаг нь дөрвөн хүнийг догшин ноходтой жишсэн адилтгал юм.

Чингисийн шарилыг хасаг тэргэнд тээж ирэхэд Сөнөдийн Гилүгэтэй баатар:

Хамгийн хаан, улсын эзэн минь
Харцгай шувууны жигүүр болон одов
Хангинах тэрэгний тээш болон одов
Жиргэх шувууны жигүүр болон одов
Жигдрэх тэрэгний ачаа болон одов

(ЛУ.Алтан товч) гэж өгүүлж байгаа нь мөн хааны таалал төгс сөнийг урнаар дүрсэлсэн адилтгал болно.

Метод творческий — уран бүтээлийн арга. Утга зохиол шинжлэлийн нэг чухал ойлголт. Энэ ойлголт олон зохиолчийн уран бүтээлд тогтвортой давтагддаг, тэгснээрээ нэг буюу хэд хэдэн оронд уран зохиолын урсгалыг (чиглэлийг) бүрдүүлж байгаа (реализм, романтизм, символизм г.м); урлагт амьдралыг дүрээр тусгах хамгийн ерөнхий онцлогийг тэмдэглэнэ. Амьдралыг дүрээр тусгах шинж чанар нь уран бүтээлч хүн бодит байдлыг ямар аргаар дүрсэлж байна гэдгээс юуны өмнө хамаарна.

Амьдралын үзэгдлийг сонгон авах, дүрслэх, үнэлэх үндсэн зарчмууд болох уран бүтээлийн арга нь зохиолчийн ертөнцийг үзэх үзэл, нийгмийн байр суурьтай шууд холбоотой байдаг.

Уран бүтээлин арга нь түүхийн тодорхой нөхцөлд үүсэн бүрэлдэх бөгөөд туйлын хүслэн, тэр хүслэнд тохирсон (тохироогүй) хүн, улмаар баатрын хэв шинжийн тухай ба зохих өгүүлэгдэхүүнийг сонгон авах тухай төсөөлөл сэлт тухайн аргыг баримтлагч зохиолчдыг нэгтгэнэ. Зохиолчийн найруулга ямагт хувийн өвөрмөц шинжтэй ч зохиолчийн баримталдаг уран бүтээлийн аргатай заавал холбоотой байна.

Нийгмийн түүхэн амьдрал олон янз байдалтай байдаг нь уран бүтээлийн аргыг мөн олон янзын илрэлтэй болгодог тул урла-

гийн зорилтыг үзэх уран бүтээлчийн үзлээс хамааран уран бүтээлийн өөр өөр арга бас зэрэгцэн оршиж болдог юм.

Аргыг тодорхойлохдоо амьдралын үзэгдлийг үзүүлэхэд объектив, субъектив үүсгэлийн аль нь давамгайлж байгааг харгалзан ёс бий. Энэ үүднээс уран зохиол, урлагт реализм, романтизм гэсэн хоёр үндсэн аргыг дав дээр ялган үздэг. Реализм нь амьдралыг ийм байна гэж байгаагаар нь бодтой дүрсэлдэг бол романтизм нь амьдралыг ийм байх ёстой гэж, туйлын хүслэнгийн үүднээс хийсвэрлэн үзүүлнэ. Гэхдээ реалист зохиолд зохиолчийн үзэл, туйлын хүслэн тусаагүй гэж болохгүйтэй адил романтик зохиол бодит байдлаас тасархай гэж болохгүй билээ. Объектив, субъектив үүсгэл нэг зохиолчийн уран бүтээлд эрхбиш харилцан шүтэлцсэн байдаг юм.

Метонимия — төлөөлөл. Юм, үзэгдлийг өөр үг, ухагдахуунаар төлөөлүүлэн нэрлэх нэгэн зүйлийн дүрслэг хэллэг. Төлөөллийг бүтээхэд шинж төрхөөрөө төсөөгүй боловч ямар нэг шижмээр холбогдсон хоёр буюу хэд хэдэн юм, үзэгдлийн нэгийг нөгөөгөөр нь орлуулж утга шилжүүлж хэрэглэнэ. Юм, үзэгдлүүд хоорондоо олон шижмээр холбоотой байдаг тул төлөөллийг бүтээх арга ч мөн янз бүр байна. Зарим аргыг дурдвал агуулсан саваар агуулагдсан зүйлийг нь (гурван хундага уув), зохиолчоор зохиолыг нь (Мягмарыг уншив), үйлийн зэвсгээр үйлийг нь (Ойн модчины сүхнээс цувран унах, олон цагаан шив шинэхэн зоргодос шиг... Р. Чойням. «Шүлгийн дэвтрийн тухай шүлэглэл»), бүтсэн эдээр уг юмыг нь (тулсан хоёр мод нь Туулын голын бургас. Ц. Дамдинсүрэн «Толь Гэндэн»), үйлийн тодорхой хэлбэрээр үйлийг нь (уул хэрэв дайралдвал даваад бид гарна. Үүл хэрэв дайралдвал дэвээд бид ярна. Ц. Гайтав «Монголын залуучуудын марш») төлөөлүүлж болдог.

Метр — хэмнэл гэдэг нь шүлгийн хэмжээ. Явцуу утгаар бол шүлгийн айзмын үндэс болсон зарчим. Эртний грек ромын шүлэг зохиомжид урт, богино эгшгийн давтагдал хэмнэлийн зарчим болж байв. Үеийн шүлэгт мөр бүрийн үеийн тоо тэнцүү байх, үе-өргөлтийн шүлэгт бол өргөлттэй, өргөлтгүй үеүд зөв зохистой ээлжлэн хослох нь хэмнэлийн зарчим болно.

Метрика — хэмнэлзүй. 1. Шүлгийн хэмнэлийн ерөнхий онцлог, тухайн хэлнийхээ хууль зүйгээс хамаарагч уг хэмнэлийн үндэсний шинжийг судалдаг шүлэг зохиомжийн ухааны нэг хэсэг.

2. Аль нэг үндэстний шүлэг зохиомжийн хэмнэлийн онцлогийг тэмдэглэнэ (эртний грек. ромын хэмнэлзүй г.м).

Миф — домог-үлгэр гэдэг нь өнө балар цагт үүссэн домог, ардын аман зохиолын эртний нэгэн зүйл болно. Домог-үлгэр нь байгаль, нийгмийн ба сэтгэхүйн олон үзэгдлийн утга учир, уг шалтгааныг, мөн тэдгээрийн өмнө өөрийн хүчин мөхсийг ойлгох, тайлбарлах гэсэн хүмүүсийн эрмэлзлийг тусгасан байдаг. Ийм

учраас домог-үлгэрт богд тэнгэр нар заавал баатар нь болж гар даг, эсвэл тэнгэр нар биш ч гэлээ угтаа түүнийг л төлөөлсөн баатар дүрслэгдсэн байдаг. Эртний хүмүүс тэнгэр дээдэс ертөнцийг бүтээсэн гэж төсөөлдөг байсан юм. Домог-үлгэрүүд нь үл ойлгогдох хүчний өмнө хүн арчаагүй байдалтай байсныг төдийгүй бас амьдралын зүй тогтлын тухай таамаглал, аж байдлын гуршлагыг тусгажээ. Домог-үлгэрт гэнэн цагаан уран сэтгэмжийн хэлбэрээр нийгмийн амьдрал, хүний сэтгэл зүйн хуулиудыг нээн гаргадаг юм. Дайсагнагч хүчинтэй хийсэн хүний тэмцэл мөн домог-үлгэрт туссан байна. Домог-үлгэр нь хэлбэрийн хувьд үлгэртэй ойролцоо, домогтой төсөөтэй байдаг. Гэвч өгүүлсэн зүйдээ ямагт тайлбарласан байдгаараа үлгэрээс ялгаатай, жинхэнэ баримтыг биш, санаанаасаа зохиосон зүйлсийг эш үндэс болгосон байдгаараа домгоос өөр юм. Ийнхүү домог шиг хэлбэртэй мөртөө үлгэр шиг зохиомол байдаг тул домог-үлгэр гэж монголын аман зохиолын судалгааны бүтээлүүдэд мифийг нэрлэх болжээ.

Многосоюзие, полисиндетон — холбоос олшруулалт. Өгүүлбэрийн зэрэгцэн орсон гишүүдийг бүгдийг нь буюу бараг бүгдийг нь нэг төрлийн холбоос үгээр холбож, тоочсон зүйлсийнхээ зорилго, нэгдлийг цохон заах ур маяг.

Дээр тэнгэр ханы аху хийгээд
Дэлхий дэх хан богдсын аху газар
Дээр дорын ялгал болбоос бээр
Жаргал хайрлад хоёрын агаараа нэгэн буй
Агнистын агуй дахь бодисун нар хийгээд
Алтан дэлхий дэх бодь сэтгэлтэй хоёрын
Аху газар ангид болбоос
Асрах нигүүлсэхийн агаараа нэгэн буй
Олз идэш олон ядагч хүн хийгээд
Уул модонд явагч араатан хоёрын
Аху бие ангид болбоос
Алан идэхийн агаараа нэгэн буй
Хол ойр хулгай хийгч хүн хийгээд
Хотыг эргэн гэтэгч чоно хоёрын
Илт бие дүр өөр болбоос
Идэх хүсэх сэтгэлийн агаараа нэгэн буй г.м.

(Цогт тайжийн хадны шүлэг)

Модернизм — эдүгээчлэх ёс гэдэг нь урьд үеийн урлаг, юуны гүрүүнд XIX зууны реализмтай харьцуулахад шинэ байдалтай, чухамхан XX зууны төрүүлсэн утга зохиол, урлагийн олон үзэгдлийг тэмдэглэдэг нэр томъёо. Ийм болохоор модернизм гэсэн ухагдахуунаар хааяа янз бүрийн реалист бус чиглэл, түүний дотор төлөөлөгчид нь нийгмийн дэвшилттэй байр суурь баримталж байсан чиглэлийг ч (зүүн экспрессионизм, футуризм) тодорхой-

лох нь бий. Эдгээр чиглэл дэлхийн дайнууд, капиталзмын хямралын үеийн шийдвэрлэшгүй зөрчлүүдийн хахир хатуу уур амьсгалд, нийгэм, түүхийн нарийн ээдрээтэй шинэ нөхцөлд үүсэн бүрэлджээ. XX зууны бүх хурц зөрчлийг иж бүрнээр нь үзүүлэх гэсэндээ тэд уран сайхны онцгой арга хэрэглүүр эрж хайцгаадаг юм. Амьдралыг яруу тод үзүүлэх арга сүвэгчлэх явцдаа уран бүтээлийнхээ янз бүрийн шатанд модернист чиглэлтэй холбогдсон урлагийн гарамгай зүтгэлтэн олон бий (Зөвлөлтийн геатрыг шинэтгэгч В. Мейерхольд, францын зураач Пикассо, америкийн зохиолч В. Фолкнер г.м).

Монолог — бодмоглол. Зохиолын баатар өөр баатарт хандаж хариу сонсох хүслээр биш, харин зөвхөн өөртөө юмуу жүжигт бол үзэгчдэд хандаж өөрийн санаа сэтгэлийг илэрхийлэн ганцаараа ярьсан яриаг бодмоглол гэнэ. Энэ нь жүжгийн зохиолд баатрын онцлог шинжийг үг яриагаар нь тодорхойлох нэг тохиромжтой арга байдаг. XIX—XX зууны үеийн хүүрнэл зохиолд баатруудын сэтгэл санааг харуулахын тулд «дотоод бодмоглол»-ыг их хэрэглэх болжээ.

Мора — түдэл. Эртний грек ромын шүлэг зохиомжид үгийн богино үеийг дуудах хэвийн хэмжээ, шүлгийн шадад цагийг тооцох хамгийн бага нэгж. Шадны бусад нэгжийг түдлийн давтамжаар тодорхойлно. Тухайлбал урт үе 2 түдэл, ямба өлмий гурван түдэл г.м. Мора гэдэг бол латин нэр гомъёо бөгөөд үүнтэй ижил утгатай грек хэлний протос (язгуур цаг), орос хэлний доля (хувь) гэсэн нэр томъёонууд бас байдаг.

Мораль — сургамж. Егт үлгэрийн төгсгөлд (хааяа эхэнд) байдаг зан суртахууны дүгнэлт бүхий мөр, бадаг.

Мотив — сэдэл. Зохиолын эхийн агуулга-хэлбэрийн тогтвортой бүрэлдэхүүн хэсэг, нэг зохиолчийн нэг юмуу хэд хэдэн зохиол болон түүний нийт уран бүтээл, мөн утга зохиолын аль нэг чиглэл юмуу тодорхой нэг үеийн утга зохиолоос сэдлийг ялган авч үзэж болно.

Александр, Н. Веселовский, В. Я. Пропп нарын бүтээлд XX зууны эхнээс сэдлийг утга зохиол шинжлэлийн ай болгон судалж эхэлжээ. Тэд сэдлийг өгүүлэмжийн салгагчгүй хэсэг-дүрслэгдэхүүн, дүр, аман зохиолын өгүүлэгдэхүүний хамгийн бага нэгж (шидэт толь, тэнэг эхнэрийн дүр, эцэг нь хүүтэйгээ тулалдсан нь, гүнжийг могой хулгайлсан нь) гэж үзжээ. Зарим төрөл зүйл, ялангуяа хатуу тогтсон төрөл зүйлс өгүүлэгдэхүүний тогтвортой сэдэл бүхий байдаг байна (их тууль, адал явдлын романд бол тэнүүчлэл, онгоцны сүйрэл, туурьт бол урвагч морь, зөнч хэрээ г.м).

Хожим нь сэдлийг зохиолчийн онцлог, түүний ертөнцийг үзэх үзэлтэй, мөн зохиолын бүхэл бүтэн бүтцийн задлан шинжлэлтэй

холбож үзэх болжээ. Сэдэл сэдэв хоёрыг адилтгаж үзэх явдал бас нэлээд дэлгэрчээ.

Надпись — бичээс. Сүм хийд, орд харшийн хана, гэрэлт хөшөө, элгэн хад тэргүүтэнд сийлсэн эртний (Египет, Ассири-Вавилон, Перс, Грек зэрэг орны) уран зохиолын нэгэн зүйл дурсгал. Монголд Цавчаал боомтын хаалган дээрх бичээс, Цогт тайжийн хадны бичээс зэрэг уран шүлэг уламжилж иржээ.

Бас баримал, хөрөг, ном, зургийн цөмог тэргүүтэнд бичиж үлдээсэн шүлгүүдийг бичээс гэнэ.

Направление и течение литературные — уран зохиолын чиглэл, урсгал гэдэг нь олон зохиолч хэд хэдэн бүлэглэл, дэгийн уран бүтээлд хэвшмэл байгаа оюун санаа, агуулгын ба гоо зүйн тулгуур зарчмуудын нийлбэр цогц, мөн эдгээр чухал зарчмуудыг нөхцөлдүүлсэн уран бүтээлийн мөрийн хөтөлбөрийн чиг зорилго, сэдвийн хүрээ, төрөлзүйл, найруулгын тохирох нийцэх талуудыг багтаасан ойлголт юм. Чиглэл, урсгалуудын өрсөлдөөн тэмцэл, халаа сэлгээнд утга зохиолын явцын зүй тогтол туйлын тод илрэнэ. Эдгээр нэр томъёог янз янзаар тайлбарлан хэрэглэж байна. Заримдаа ижил утгаар хэрэглэж, заримдаа урсгалыг утга зохиолын дэг юмуу бүлэглэлтэй, чиглэлийг уран сайхны арга юмуу найруулгатай адилтгаж байна.

Хамгийн их дэлгэрсэн үзэл ёсоор бол чиглэл гэдэг нь соёл-уран сайхны уламжлалын нэгдэл, зохиолчийн ертөнцийг ойлгох ойлголт ба өмнө нь тулгарсан амьдралын асуудлын нэг хэв маяг, эцсийн бүлэгт цагийг эзэлсэн нийгмийн болон соёл-түүхийн нөхцөл байдлын төсөөтэйн улмаас буй болсон уран сайхны агуулгын оюун санаа-гоозүйн гүн үндсийн нийтлэгийг хэлнэ. Гэхдээ нэг чиглэлд хамаарагддаг зохиолчдын тавьсан асуудалдаа хандах хандлага, түүнийг шийдвэрлэх арга замын тухай төсөөлөл, үзэл санаа, уран сайхны цогц үзэл, туйлын хүслэн нь өөр өөр байж болдог. Жишээ нь ертөнцийг ойлгох романтик ойлголтын үндэс нь нэг талаас соён гэгээрүүлэгчдийн туйлын хүслэн, орчин үеийнхээ бодит байдал, нийгмийн дэвшлийн хэтийн төлөвт урам хугарсан явдал; нөгөө талаас бүхнийг хамарсан сайн сайхны туйлд хүрэхийн хүслэн, бүх нийтийн, үнэмлэхүй туйлын хүслэнг эрмэлзсэн их эрмэлзэл байв. Гэвч романтик зохиолчдын «мөрөөдлийн» тодорхой агуулга харилцан адилгүй — нэг хэсэг нь нийгмийн амьдралыг үндсээр нь өөрчлөн байгуулахыг хүсч байхад (Ж. Байрон, П. Б. Шелли, Ж. Санд, А. Мицкевич, Ш. Петефи), нөгөө нь шашин (Ф. Р. Шатобриан, А. Ламартин, В. А. Жуковский), урлагаас (Иений романтикууд, Э. Т. А. Гофман) байгальтай нийлэх, ардын хуучин ёсонд эргэж орох явдлаас аврал эрж байв (В. Вордсворт, гейдельбергийн романтикууд). Энэ хувьдаа чиглэл нь бүрэлдэхүүндээ багтагчдаас үзэл санаа-уран сайхны талаар шууд адил бөгөөд гоозүй-мөрийн хөтөлбөрийг нэгдэлтэй

байхыг шаарддаг утга зохиолын бүлэглэл, дэгээс, мөн өөрийн нь салбар буюу ялгамжит хэлбэр болох урсгалаас ялгаатай (Ж. нь оросын романтизмын «гүн ухаан», «сэтгэлзүй», «иргэний» урсгалууд гэхчлэн ярьдаг билээ).

Народность — ардач чанар. Нийгмийн өргөн хүрээнийхний оюуны сонирхол соёлын уламжлал, хамгийн ардчилсан давхрааны туйлын хүслэнтэй нягт холбогдсон зохиол бүтээлийн үзэл санаа уран сайхны чанар. Урлаг, утга зохиолын ардач чанар нь олон утгатай ухагдахуун болно.

1. Хувийн бүтээл хамтын бүтээлийн харьцааг болон аман зохиолын сэдэв, дүр, туурвил зүйг мэргэжлийн урлаг, утга зохиолд хэр бүтээлчээр өвлөн авсныг;

2. Ард түмний дүр төрх, ертөнцийг үзэх үзлийг уран зохиолд хэр гүнзгий үнэн тусгасныг;

3. Урлаг гоозүйн болоод нийгмийн талаар олон түмэнд хэр ойлгомжтой байгааг тус тус годорхойлно.

Ардач чанар гэсэн ойлголтыг XVIII зууны гүн ухаантнууд (Монтескье, Гердер) нээж, анх хамгийн ерөнхий хэлбэрээр томъёолжээ.

Натурализм 1. XIX зууны сүүлчээр Европ, АНУ-ын утга зохиолд үүсч бүрэлдсэн уран сайхны чиглэл. Энэ чиглэлийн толгойлогч, онолч нь францын зохиолч Э. Золя байжээ. Бусад оронд төрсөн томоохон натуралист зохиолч гэвэл германы зохиолч Г. Гауптманыг нэрлэж болох юм. Натуралистууд бодит байдал, хүний зан занарыг бодтой тодорхой, яг байгаагаар нь дүрслэхийг эрмэлздэг, байгаль шинжээч байгалийг судалдаг шиг нийгмийг мөн тийм бүрэн төгс судлахыг зорьдог байв. Тэд уран сайхны танин мэдэхүйг шинжлэх ухааны танин мэдэхүйтэй адилтган үздэг байжээ. Э. Золя гадаад орчныг үзүүлэхдээ ч, биологийн бүтээгдэхүүн амьтан болсон хүнийг дүрслэхдээ ч шинжлэх ухаан шиг нягт нарийн байхыг шаарддаг байв. Натуралистууд удамших ёсыг их ач холбогдолтойд тооцоод биологийн хууль хүнд хэрхэн нөлөөлж байгааг үзүүлэх замаар нийгмийн амьдралын зураглалыг өргөтгөж, гүнзгийрүүлэх хэрэгтэй гэж үзжээ. Ийнхүү тэд хүмүүсийн зан байдлыг тайлбарлахдаа нийгмийн ба биологийн шалтгааныг нэг төвшинд тавьснаараа уран сайхны ерөнхийллийн хүчийг гүнзгийрүүлсэнгүй харин ч сулруулжээ. Хөрөнгөтний нийгмийн төрүүлсэн дутагдал согог, гэмт хэргийг муу удамшлаар тайлбарлах нь цөөнгүй байв. Гэхдээ натурализмын шаардлага дагуу амьдралын үнэн утга зохиолд их нэвтэрсэн нь уран сайхны гойд хүч, нөлөө бүхий зохиолууд нилээд гарахад хүргэжээ. Бас натуралистууд гоёж будаагүй үнэнийг үзүүлэхийг шаардан, зохиолч хүнд хориотой сэдэв нэг ч байхгүй гэж зарласнаа.

раа уран зохиолын сэдвийн хүрээг өргөжүүлсэн нь эргэлзээгүй юм.

2. Явцуу утгаар зохиолын аль нэг хэсэгт хэрцгий догшин үйлдэл, хүний амьдралын физиологийн талыг ил шууд, хэтэрхий тодорхой дүрсэлснийг бас натурализм гэж нэрлэдэг.

Научная фантастика — шинжлэх ухааны уран сэтгэмжийн зохиол. Уран сэтгэмжийн утга зохиолын үндсэн хэсгийг тэмдэглэх нэр томъёо. Уран сэтгэмжийн зохиолын гол зорилго бол шинжлэх ухаан-техникийг сурталчлах явдал гэж үзэж байсан ХХ зууны 30—50-иад оны үед энэ нэр томъёо тогтжээ. Угтаа уран сэтгэмжийн зохиол нь шинжлэх ухааныхаас гадна бас шинжлэх ухааны бус уран сэтгэмжийн зохиол ч гэж бий. Жишээ нь үлгэр, домог-үлгэрийн сэдэв, хэлбэрийг ашиглан бичсэн шинжлэх ухааны бус уран сэтгэмжийн зохиол байдаг.

Манай судлаачид шинжлэх ухааны уран зөгнөлийн зохиол гэсэн нэр томъёог их хэрэглэгдэг боловч энэ нь төдий л оновчтой биш. Уран сэтгэмжийн зохиол бүрд ирээдүйг урьдчилан харсан буюу зөгнөсөн зүйл байдаггүй билээ. Шинжлэх ухааны уран сэтгэмжийн зохиолын нэг гол зорилго нь амьдралд шинжлэх ухаан техникийн хувьсгалын оруулсан өөрчлөлтөд хүмүүсийн ухамсарыг бэлтгэх явдал мөн.

Гэхдээ ХХ зуунд шинжлэх ухааны уран сэтгэмжийн зохиол эрчимтэй хөгжсөн нь нийгмийн дорвитой ахиц дэвшлээр их төлөв тодорхойлогдоно. Тиймээс шинжлэх ухааны уран сэтгэмжийн зохиолд гол анхаарал шинжлэх ухаан техникт биш харин хүн төрөлхтний үзэж өнгөрүүлж байгаа их өөрчлөлтийн нийгэм, улс төр, зан суртахуун, сэтгэл зүйн үр дагаварт ханджээ. Шинжлэх ухааны уран сэтгэмжийн зохиол уншигчдад ирээдүйн олон загварыг толилуулсан юм. Орчин үеийн шинжлэх ухааны уран сэтгэмжийн уг эх Т. Мор, Т. Кампанелла, Сирано де Бержерак нарын сонгодог үл гүйцэлдэх үзлийн зохиол, Ф. Рабле, Ж. Свифт болон XIX зууны зохиолч Э. По, Мэри Шелли, М. Твен, Р. Стивенсон, А. К. Дойл нарын зохиол, ялангуяа Ж. Верний шинжлэх ухаан-техникийн уран сэтгэмжийн романуудаас төд харагддаг. Орчин үед А. Н. Толстой, М. А. Булгаков, А. Р. Беляев, Г. Уэллс, А. Кларк Ж. Уиндем, Веркор, Р. Мерль нарын зэрэг зохиолч олон гарамгай уран сэтгэмжийн зохиол бичжээ.

Неологизм — шинэ үг. Амьдралд (шинжлэх ухаан, техник, соёл, ахуйд) шинэ ухагдахуун гарч ирсэнтэй холбогдон үүссэн үг. Уран зохиолд зохиолч нар шинэ үг зохион нэвтрүүлэх нь бий. Тэр шинэ үг нь зөвхөн тухайн зохиолд хэрэглэгддэг боловч хааяа хэрэглээний үг болж хувирдаг.

Новаторство — үз: традиция и новаторство.

Новелла — туурь, Өгүүллэг, туужтай ойролцоо бага шиг хэмжээний хүүрнэл зохиолын зүйл. Их төлөв нэг юмуу хэд хэдэн

хүний амьдралын нэг, хоёр тохиолдлыг дүрслэнэ. Энэ нь голцуухан хүрц, этгээд сөнин өгүүлэгдэхүүнтэй байдаг. Гетегийн хэлсэнчлэн «туурь нь ... шинэ, үзээгүй явдал» юм. Туурь сэргэн мандалтын үед европын утга зохиолд бий болжээ (Ж. Бонкаччо Ж. Чосер, Маргарита Наварская, М. Сервантес). Сүүлд Э. Т. А. Гофман, П. Мериме, Э. По, Ги де Мопассан, О. Генри, С. Цвейг, Г. Бёлль, Ф. О. Коннор, А. Зингер, А. П. Чехов, И. А. Бунин, А. Грин, М. М. Зошенко нарын бүгээлд цаашид улам хөгжжээ.

Образ — дүр гэдэг нь бодит байдлыг урлагт тусгах хэлбэр уран сэтгэмжийн үрээр бүтсэн, гоозүйн ач холбогдол бүхий хүний амьдралын тодорхой бөгөөд үүний хамтаар бас нэгтгэн ерөнхийлсэн зураглал болно. Уран дүр бол ертөнцийг танин мэдэж хувиргах арга хэрэглүүрийн нэг, уран бүтээлчийн бодол санаа, эрмэлзэл тэмүүлэл, гоо зүйн сэтгэл хөдлөлийг тусган илэрхийлэх нийтлэг хэлбэр мөн. Үндсэн үүрэг нь гэвэл танин мэдүүлэхүйн, харилцааны, гоо зүйн болон хүмүүжлийн ач холбогдолтойд буй.

Урлагт дүр гэдэг ойлголт их төлөв хүнийг дүрслэхэд холбогдоно. Энэ утгаар, дүр гэж зохиолд гарч байгаа хүнийг хэлнэ («Тунгалаг тамир» романы Эрдэнийн дүр, «Тожоо жолооч» жүжгийн тооромсог Төмөрийн дүр г.м.). Гэхдээ хүнийг дангаар нь зохиолд үзүүлдэггүй, байгаль, нийгмийн орчин, амьдрал дунд дүрсэлдэг тул дүр гэдэг нь хүний амьдралын зураглал мөн гэж тодорхойлох нь бий.

Орчин үеийн утга зохиолын судлал, шүүмжлэлийн бүтээлд дүр гэсэн нэр томъёог явцуу болон өргөн утгаар хэрэглэж байна. Тухайлбал дүрслэг хэллэгийг ч (туулайн гүйдэл шиг салхинд Туулын шугуй найгана) дүр гэж нэрлэж байна. Ийм тохиолдолд үгийн дүр (словесный образ) гэж тодорхойлох нь зүйтэй юм. Бас дүр гэсэн ухагдахууныг хэт өргөсгөн эх орны дүр, ард түмний дүр гэхчлэн ярих нь бий. Үүний оронд ард түмний (эх орны г.м.) тухай сэдэв, асуудал гэхчлэн хэлэх нь зохимжтой гэж зарим судлагч үздэг.

Образ автора — үз: Образ повествователя

Образ повествователя — өгүүлэгчийн дүр, зохиогчийн дүр (образ автора), хүүрнэгчийн дүр (образ рассказчика) гэдэг нь зохиолын баатруудын аль нэгний яриатай холбоогүй боловч өгүүлэмжийн явцад тодорхой уран сайхны ач холбогдолтой зохиолын тийм хэлний онцлогийг тэмдэглэхэд хэрэглэдэг ухагдахуун. Зохиолын хүүрнэгч бол өөрийн зан чанарын онцлогийг илтгэсэн өвөрмөц яриатай хүн байх бөгөөд тэр нь өөрийнхөө тухай, бусдын тухай, нүдээрээ үзсэн, биеэрээ оролцсон хэрэг явдлынхаа тухай ярьж байгаагаар зохиолд гардаг. Жишээ нь М. Шолоховын «Хүний хувь заяа» өгүүллэгт өөрийнхөө амьдралыг Андрей Со-

колов ярьж байхад Пушкины «Ахмадын охинд» Гринев өөрийн биеэр үзсэн хэрэг явдлын тухай тэмдэглэлээрээ өгүүлж байна. Зарим зохиолд өгүүлэгч нь зохиогч өөрөө байдаг. Образ рассказчика — үз. Образ повествователя

Обрядовая поэзия — зан үйлийн яруу найраг. Хүмүүсийн ёс заншил, зан үйл, баяр ёслолтой холбоотой аман зохиолын зүйлсийг хэлнэ. Цаг улирлын, хурим найрын, гэр ахуйн, хөдөлмөрийн, шүтлэг бишрэлийн гэхчлэн янз янзын зан үйл байдаг тул тэдгээрийг гүйцэтгэхтэй холбогдсон ерөөл, магтаал, бэлгэ дэмэрлийн үгс, дуу зэрэг олон зүйлийн аман зохиол байдаг. Ийм аман яруу найргийн эртнээс уламжлалтай, ихэд боловсорсон дээжис нь уран зохиолд уг хэлбэрээрээ ашиглагдахаас гадна агуулга, хэлбэрийн талаар тодорхой нөлөөтэй.

Ода — магтаал. Жавхлантай, хөгжүүн, сургамжлангуй шинжтэй уянгын шүлгийн нэгэн зүйл. Эртний урлагт бүжиг бүхий найрал дуу байжээ. Үндэсний магтаалын тухай үз: Магтаал.

Оксиморон, оксюморон — эсрэгцүүлэл. Эсрэг тэсрэг утгатай үгсийг хослуулж, шинэ ойлголт, төсөөлөл бий болгодог найруулгын ур маяг, нэгэн зүйл сөргүүлэл. Өрөвчхөн хулгайч, ухаантай гэнэг, хуурай дарс, доголлон нулимстай тинээд, хүний эрхэнд жаргахаар өөрийн эрхээр зовсон дээр г.м.

Уран зохиолд эсрэгцүүллийг нэлээд ашиглана.

Мөнгөн хазаарын бүдэг чимээ

Онгон зүрхийг зочоон баясгана

Б. Явуухулан, «Мөнгөн хазаарын чимээ»

Нуур шиг баян хэлээрээ та

намайг тэжээж

Нугарахгүй уян сэтгэлээрээ та

намайг хуяглалаа

Ц. Гайтав, «Ард түмэндээ»

Зарим зохиолын нэр эсрэгцүүлээс бүтсэн байдаг: «Амьд хүүр» (Л. Толстой), «Хар цас» (Д. Пүрэвдорж) г.м.

Олицетворение — амьдчилал. Амьгүй юмыг амьтай мэт болгон дүрслэхийг амьдчилал гэнэ. Д. Нацагдоржийн «Од» шүлэгт:

Холхи газраас гялалзан харагдх өнгөт од оо.

Хязгааргүй огторгуйн дунд зугаалсан олон улаан оч оо!

Нарт ертөнцийн дотор суугаа марс од оо!

Манай хүн төрөлхтөн чамтай танилцахыг хэдийнээс хүсэв

гэх мэтээр яруу найрагч одонд хандан өгүүлж байгаа нь даруй амьдчилал болно. Энэ аргыг монголын эртний уран зохиолд мөн өргөн хэрэглэдэг байв.

Омонимы — ижил нэр гэж адилхан дуудагдах, бичигдэх боловч өөр өөр утгатай үгсийг хэлнэ. Жишээ нь «Тал» (хээр, ха-

гас, бүлэг), булаг (чихний булаг, усны булаг), өрөм (сүүн өрөм, өрөмдөх багаж г.м.). Шог хошин зохиолд үгээр наадах (Каламбур) ижил нэрийг их ашигладаг.

Очерк — найруулал. Баримтат үргэлжилсэн зохиолын зүйлийн нэг хэлбэр. Зохиолчийн өөрийн нь үеийн амьдрал, баримт хүмүүст гол төлөв зориулагдана. Үүний сацуу найруулал амьдралыг дүрээр тусгадаг онцлогийг хадгалдаг бөгөөд энэ талаараа өгүүллэгтэй ойр.

Памфлет — хочлол. Нийтлэл, шоглолын утга зохиол дахилчлэн шүүмжилсэн агуулгатай зохиол. Хочлол нь орчин үеийн хээ чухал асуудлыг хөнддөг, бодит баримтыг өргөн ашигладаг бөгөөд тухайн үеийнхээ улс төр, нийгэм, соёлын амьдралын гэгээ согогийг хайр найргүй шүүмжлэн тэр дутагдлын биет эзэд, тэгэхдээ нөлөө бүхий төлөөлөгчдийг нь (нэртэй нам, улс төр, сүм хийдийн зүтгэлтнүүд, зохиолчид, эрдэмтэд) шууд нэрлэдэг онцлогтой. Эразм Роттердамский (Тэнэгийн магтаал, 1509), Ж. Свифт (Төрхны үлгэр, 1704), Ф. Вольтер, Г. Гейне, В. Гюго, А. Франс, А. Радищев, А. Герцен, В. Белинский, М. Горький нар дэлхийн томоохон хочлол бичигчид байжээ. Монголын уран зохиолд Л. Түдэвийн «Хөрөнгөтний биеийн байцаал» тэргүүтэн өгүүлэл, Д. Маамын «Гишгэх газаргүй хөл», С. Лочингийн «Сүйрэл» роман зэрэг хочлолын зүйлчлэлд хамаарах зохиолууд гарчээ.

Парабола — ёгт өгүүллэг. Сургамжийн агуулгатай ахархан ёгт өгүүллэг.

Параллелизм — зэрэгцүүлэл. Хоёр буюу хэд хэдэн өгүүлбэр (эсвэл тэдгээрийн зарим хэсгийг)-ийг нэг ижил байгуулалтаар бүтээж давтсаныг зэрэгцүүлэл гэнэ. Зэрэгцүүллийг ялангуяа ардын аман зохиолд өргөн ашигладаг байв.

Морин чих хоёрхон шүү
Мордохын хундага гуравхан шүү
Үнэгэн чих хоёрхон шүү
Үдлэгийн хундага гуравхан шүү (Хөөлгийн дуу)
Дашмагтайхан архинд нь
Дашуурс хийсэн аав уу даа?
Даш л вандан хадагт нь
Олзуурхас хийсэн ээж үү дээ?
Хөнөгтэйхэн архинд нь
Хөлчүүрс хийсэн аав уу даа
Хөл вандан хадагт нь
Олзуурхас хийсэн ээж үү дээ

(Халх ардын дуу «Дашмагтайхан архи»)

Цээлэнд байгаа загасыг
Сэрээн төмөр хатгана
Цээжинд байгаа үгийг

Шилтэй архи хатгана
Нууранд байгаа загасыг
Нуруун төмөр хатгана
Нууцгай байсан үгийг
Лонхтой архи хатгана

(Ардын ерөөлч Ч. Жигмэд «Архины шог»)

Монголын орчин үеийн яруу найрагт энэ уламжлалт арга мөн үр дүнтэй хэрэглэгдэж байна.

Холбоо хоёр нум
Хотос хотос хийнэ
Солбио хоёр хол
Тахис тахис түйнэ
Ядуу тэрэгчний хөл дор
Хүйтэн зам урсана
Ямбатай эрийн хөл дор
Хүний хөлс урсана

(Б. Явуухулан, «Сохор зоосны дууль»)

Пародия — элэглэл. Өөр зохиол, зохиогч юмуу урсгалыг дуурайж элэглэсэн бүтээл. Элэглэлд эх зохиолыг урвуулан өөрчилж, дуурайн шоглосон эрхэмсэг уран хэллэгийг нь бүдүүн хадуун инээдэмтэй хэлээр орлуулсан байдаг. Дэлхийн утга зохиолын алдарт элэглэл болох Сервантесын дон Кихот-д рыцарийн романыг билгүүн сайхан элэглэсэн юм. Үүнд залуу язгууртан рыцарийн оронд хөгшин харинги, доорд гаралтай этгээд гажиг зантай Дон Кихотыг, үзэсгэлэнт хатагтайн оронд бүдүүн борог малчин бүсгүй Альдонса лоренсаг, хөлөг морины оронд туранхай муу адсагыг дүрсэлсэн байна.

Пасквиль — дайрал. Аль нэг хүн, бүлэг хүн, нам, нийгмийн хөдөлгөөний нэр хүндийг унагах, доромжлох зорилгоор хорсон дайрч давшилсан агуулгатай зохиол. Үүнийг их төлөв улс төрийн дайснаа гутаах хэрэглүүр болгон ашигладаг. Дайрал нь илчлэн шүүмжилэх арга маягаараа хочлолтой ойр боловч уран зохиолын «хуульчлан зөвшөөрсөн» төрөл зүйл бишээрээ түүнээс эрс ялгаатай.

Пейзаж — байгалийн зураглал. Энэ нь зохиолчийн найруулга, утга зохиолын чиглэлээс хамааран уран сайхны янз бүр утга учиртай байна. Байгалийн зураглал нь уянгын зохиолд бие даасан утгатай, уянгын баатар байгалийг хэрхэн тусган ойлгож байгаагийн илэрхийлэл болдог бол үргэлжилсэн үгийн зохиолд өгүүлэмжийн шийж чанартай холбогдсон, баатруудын сэтгэл санаатай зохицсон байна.

Пеон — Пеон, бадранга өлмий. Эртний грек, ромын шүлэгт гурван богино, нэг урт үет өлмий.

Перипетия — огцом эргэлт. Зохиолын үйл явдлын хэвийн өрнөлийг хүндрүүлсэн санаандгүй явдал, өгүүлэгдэхүүний огцом

эргэлт.

Перифраза перифраз — тойруулал. Юм үзэгдлийн нэрийг тэдгээрийн өвөрмөц шинжийг тодорхолсон, зуршмал онцлогийг нь заасан хэллэгээр орлуулах найруулгын арга. Жишээ нь Д. Нацагдоржийг «Миний нутгийг зохиогч», Монголыг хөх тэнгэрийн орон, арсланг араатны хаан гэхчлэн нэрлэх нь тойруулал болно. Уран зохиолд ийм дүрслэг хэл-лэгийг өргөн ашиглана.

Андын урт нуруу шиг

Асар урт

Андын өндөр нуруу шиг

Аймшигт өндөр

Тэнгэрлэг сайхан

Тэр орон

Нерудын орон

Найргийн орон

Альендын орон

Амгалан орон

(П. Нямдорж «Нерудын орон Чили»)

Персонаж—баатар, гарах хүн, амьтан, бодгаль. Уран зохиолд гарах хүн, амьтан, зохиолын баатар.

Персонификация—хүнчлэл. Амьгүй юм, үзэгдэл, хийсвэр ойлголтыг амьд хүний хэлбэрээр үзүүлэх арга. Жишээ нь:

Салхи тэнгистэй наадаж

Сайхан нойрыг нь сэргээнэ

Хөх торгон хөнжил нь

Хөвчилж байх шиг карагдана

Хөнжил дотроо тэнгис

Хүрхэрч байх шиг дуулдана

Салхи тэнгис дээр бүжиглэнэ

Сайхан хөнжлийг нь гишиглэнэ

Бас унтах гэж оролдоно

Салхи исгэрэн бүжиглэсээр

Сайрхаж дээр нь гишиглэсээр

(Д. Сэнгээ, «Салхи тэнгис хоёр»)

Егт үлгэрт гарах амьтад хүнчлэлийн аргаар дүрслэгдсэн, хүний зарим шинжийг шингээсэн байдаг. Хүнчлэл нь амьдчилалтай ойр төстэй.

Песня—дуу. Үг, аялгуут урлагийн нэг хэлбэр. Аман зохиолд үг, аялгуу нь зэрэг бий болж байхад утга зохиолд их төлөв шүлэг нь эхэлж зохиогдоод хөжим түүнд ая хийдэг байна. Монгол ардын дуу нь аялгууны хувьд уртын дуу, богино (завхай) дуу гэж хуваагдана. Ардын дуу нь сэдвийн талаар маш олон янз бөгөөд бас хэлбэр, үүргийн хувьд ч дотор нь хэд хэд ангилж болно. Манай орчин үеийн зохиолчид дууны урлагийг хөгжүүлэхэд их хувь хандив оруулж байна. Монголын нэрт яруу найрагч Ц. Дам-

динсүрэн, Б. Явуухулан нарын олон шүлэгт хөгжмийн зохиолчид ая хийсэн нь эдүгээ олон нийтийн дуртай дуу болж хувирчээ.

Пиррихий—Пириг өлмий. Эртний грек ромын шүлэгт хоёр богино үет өлмий, үе-өргөлтийн шүлэгт бол ямб, хорей өлмийн дунд дараалан орсон хоёр өргөлтгүй үеийг хэлнэ.

Плагиат—зохиолын хулгай. Бусдын зохиолыг юмуу зохиолын хэсгийг дур мэдэн авч өөрийн нэрээр (буюу нууц нэрээр) нийтлүүлэх. Дэлхий дахинд ийнхүү хүний бүтээлээс (уран зохиол болон шинжлэх ухааны бүтээлээс) хулгайлахыг хуулиар хориглодог.

Плеоназм—нуршилт. Ойролцоо үг, хэллэгийг давтан нурших, илүүц тодотгол, хэрэглэхийг хэлнэ. Жишээ нь бид өдөр тутмынхаа ярианд үзэж, харах, ой мод, зам харгуй, гэр гэрлэх, түргэн алхаагаар алхах, нүдээрээ үзэх гэх мэтийн хэллэг хэрэглэдэг нь даруй нуршилт болно. Нуршилтыг бас найруулга зүйн арга хэрэглүүр болгон ашиглах нь бий.

Аморэ, Аморэ, амрагхан Аморэ.

Алс Сорентад бид уулзаагүй ээ, Аморэ

(Б. Явуухулан, «Аморэ»)

Повествование—өгүүлэмж, үз: Образ повествователя.

Повесть—тууж, Үйл явдлынхаа өрнөлийн шинжээр роман шиг дэлгэр биш боловч өгүүллэгээс нэлээн нарийн төвөгтэй байдаг хүүрнэл зохиолын нэгэн төрөл зүйл. Тууж нь голчлон үргэлжилсэн үгээр байх боловч бас шүлэглэсэн тууж бичих нь бий (Жишээ нь Р. Чойномын «Залуу нас»). Тууж нь ихэвчлэн зохиогч юм уу баатар нь өөрөө өгүүлсэн нэг хүний амьдралын түүх байна. Гэхдээ тэр хүний амьдрал нь бусад хүмүүсийн амьдралтай харилцан шүтэлцсэн байдлаар дүрслэгдэнэ.

Полисиндетон—үз: Многосоюрие

Положительный герой—ээрэг баатар. Эерэг сөрөг баатар гэдэг нь хэдийгээр харьцангуй ойлголт, ялангуяа орчин үеийн реалист урлагт хүний зан чанарын нарийн зөрчилтэй талуудыг их бодтой дүрслэх болсон нөхцөлд ийнхүү хуваах нь төвөгтэй, зарим тохиолдолд маргаантай хэрэг боловч энэ нь дэлхийн утга зохиолын олон зуун жилийн туршлагаар хэвшсэн нэлээд үндэстэй ухагдахуун юм. Эерэг баатар гэдэг нь чухамдаа тухайн үеийнхээ тэргүүний хандлага, зан суртахууны шилдэг чанарыг илэрхийлэгч байдаг тул хүмүүжүүлэх ач холбогдолтой. Зохиолч эерэг баатрын дүрийг бүтээснээр нийгмийн хөгжлийн зорилго, тэдгээр зорилгод хүрэх арга замыг нээн харуулна.

Нийгмийн түүхэн хөгжил нь нийгмийн туйлын хүслэнгүүдийг өөрчилж байдаг учир эерэг баатар нь чухамхан өөрийн үетэй ямагт холбоотой байна. Эртний грек, ромын уран зохиолын баатарууд домог-үлгэрийн ойлголт төсөөллийг тусгасан байдаг; баатарын ёс суртахууны гавьяаг гагцхүү тэр үеийн сэтгэлгээний онц-

лог, ёс заншлыг харгалзаж гэмээ нь ойлгох болно (Жишээ нь Софоклын Эдип хаан, Антигона). Дундат зууны үед бол баатар тайж нарын эр зориг, эзэндээ үнэнч чанарын үүднээс эерэг баатарыг үзүүлдэг байв (Роландын дуулал). Сэргэн мандалтын үе нь хүмүүнлэг үзэлт баатрыг гаргаж иржээ. Шекспир, Сервантес мэтийн зохиолчдын хувьд бол баатруудын бодол, үйлдэл хүн нийгмийн агуулгатай байх нь гол зүйл байв.

Пословицы и поговорки—зүйр, цэцэн үгс. Аман зохиолын төрөл зүйлс. Амьдрал, хөдөлмөрийн явцад ажиглаж мэдсэн зүйлээ сургамж болгох зорилгоор цөөн уран үгээр илэрхийлсэн онч мэргэн хэллэг. Зүйр, цэцэн үгсийг зохиолч (хүн өөрийнхөө болон баатрынхаа үг ярианд тодорхой зорилгоор ашиглана. Жишээ нь: «Монголын нууц товчоонд» «Бие тэргүүт дээл захт» «Өлөнд хучивч үхэр үл идэх, өөхөнд кучивч нохой үл идэх» «Сүүдрээс өөр нөхөргүй, сүүлнээс өөр ташуургүй» г. м. олон тооны цэцэн үг тааралдаж байна.

Постоянный эпитет—тогтмол чимэг үг. Ардын аман зохиолд тогтвортой хэрэглэдэг уран тодотгол. Юм үзэгдлийг тодорхойлсон ийм тодотгол их төлөв тэмдэг нэрээр илрэх боловч хааяа бас үгсийн өөр аймгаар ч байж болдог. «Саруул» тал, «хөх» тэнгэр, «уужим» сэтгэл, «алтан» нар, «мөнгөн» сар г. м.

Поэзия—яруу найраг. Уран зохиолыг бүхэлд нь шүлгээр бичдэг байсан эрт үед уран зохиолыг ерөнхийд нь ингэж нэрлэдэг байжээ. Сүүлд үргэлжилсэн үгийн уран зохиол үүссэн хойно шүлэглэсэн зохиолыг тэмдэглэх нэр томъёо болжээ.

Поэма—найраглал. Уянга-туульсын зохиолын нэгэн зүйл. Хүүрнэл юмуу уянгын өгүүлэгдэхүүнтэй том хэмжээний шүлэглэсэн зохиол. Нэг гол онцлог нь гэвэл уянгын баатар найраглалд гарч байгаа хүмүүсийн зан чанарыг тодорхойлоход хөндлөнгөөс идэвхтэй оролцдог байна. Энэ нь баатруудын амьдралын замналыг дэлгэрэнгүй дүрслэхээс зайлсхийж, нэг талаас зохиолыг их товч авсаар болгох, нөгөө талаас бодол сэтгэлийн дүрслэлээр онцгой баяжуулах бололцоог олгоно.

Поэтика—туурвил зүй. Утга зохиол шинжлэлийн нэн эртний салбар. Уран зохиолын тансаг яруу илэрхийллээс арга хэрэглүүрийн тогтолцоог судлах ухаан.

1. Өргөн утгаар «утга зохиолын онолыг» хэлнэ.

2. Арай явцуу болоод нийтэд дэлгэрсэн утгаар бол найруулга зүй, өгүүлэгдэхүүний зүй, шүлэг зохиомжийн асуудлыг үздэг «Утга зохиолын онолын» нэг хэсэг.

3. Энэ нэр томъёог мөн тодорхой зохиолчийн уран бүтээл (Пушкины туурвил зүй), төрөл зүйл (романы туурвил зүй), арга (реализмын туурвил зүй) тэргүүтний онцлогийг судлахад олон талтай хэрэглэдэг. Энд уг нэр томъёо дээр дурдсан өргөн явцуу аль ч утгаараа ойлгогдоно.

Приключенческая литература—адал явдлын уран зохиол. Хурд үйл явдал, хувийн ба нийгмийн амьдралын ширүүн зөрчлийг зугаатай сонин байдлаар үзүүлсэн уран зохиол. Шинжлэх ухааны уран зөгнөл, хэрэг мөрдөлт, аялал жуулчлалын сэдэвтэй нягт холбоотой. Ф. Купер, Ф. Марриет, А. Дюма (эцэг), Э. Сю, Т. М. Рид, Р. Л. Стивенсон, Р. Хаггард, Ж. Конрад, Г. Эмар, Ж. Верн, П. Бенуа, Ф. Брет, Гарт, Ж. Лондон, А. С. Грин, В. А. Каверин, А. Н. Толстой, А. Гайдар, А. Р. Беляев, В. П. Катаев тэргүүтэн адал явдлын уран зохиолын томоохон төлөөлөгчид байдаг. Монголын уран зохиолд З. Баттулга, Ж. Гал, Лха. Дарьсүрэн зэрэг зохиолчид адал явдалтай бүтээл туурвижээ.

Проза — үргэлжилсэн зохиол, үргэлжилсэн үгийн зохиол, хүүрнэл зохиол. Анхандаа уран үгийн бус бүх зохиолыг (гүн ухаан, шинжлэх ухаан, нийтлэл, мэдээллийн зэрэг) үргэлжилсэн зохиол гэдэг байснаа сүүлдээ шүлэглээгүй уран зохиолыг яруу найргаас ялган ийнхүү нэрлэх болжээ. Үргэлжилсэн зохиолын хэл нь ерийн ярианы ба бичгийн хэлнээс онцын ялгаагүй гэсэн санал зэгсэн дэлгэрчээ. Гэвч үүний сацуу олон судлагч, уран бүтээлчид үргэлжилсэн зохиол нь шүлгийн айзмаас зарчмын ялгаатай боловч өөрийн гэсэн өвөрмөц нарийн айзамтай гэж үзжээ.

Үргэлжилсэн зохиолд зохиолчийн хэл, хүүрнэгчийн хэл, баатруудын хэл гэхчлэн өөр өөр төрлийн хэл харилцан шүтэлцсэн байна. Энд өгүүлэгдэхүүн их үүрэгтэй. Үйл явдал өрнөх явцад баатруудын зан чанар, тэднийг хүрээлсэн орчин ахуй, амьдралын нөхцөл байдал тодрон тарна. Яруу найраг уянгалаг шинжтэй байхад үргэлжилсэн зохиол ерөнхийдөө туульслаг шинжтэй байна.

Пролог—эхлэл. Зохиолын ерөнхий санаа, өгүүлэгдэхүүн, үндсэн сэдэв сэлтийн урьтал болсон өмнөх хэсэг. Заримдаа эхлэлд үндсэн өгүүлэгдэхүүний өмнөх явдлыг товч өгүүлэх нь бий. Оршлоос ялгаатай нь эхлэл ямагт уран сайхантай байна. Ихэнхдээ өгүүлэгдэхүүнтэйгээ нийдэх хандлагатай, чухамдаа түүний нэг бүрдвэр хэсэг болж байдаг.

Просвещение (буюу просветительство) соён гэгээрүүлэх (ёс-, Соён гэгээрүүлэл. Өрнөд европын орнууд болон умарт Америкт 17—18-р зууны үед дэлгэрсэн үзэл санааны хөдөлгөөн. Энэ нэр томъёо Ф. Вольтер, И. Г. Гердер зэрэг хүмүүсийн бүтээлд тааралддаг боловч «Соён гэгээрүүлэлт гэж юу вэ?» (1784) гэсэн И. Кантын өгүүлэл гарснаас хойш тогтвортой хэрэглэгдэж эхэлжээ. Соён гэгээрүүлэх үзэл санаа нь хөрөнгөтнүүд хурдан өсч, феодалын ёс дэглэмд дургүйцэх явдал өрнөсөн нөхцөлд нийт ард түмний дунд хөгжих бололцоотой болсон байна.

Соён гэгээрүүлэл нь хөрөнгөтний ардчилал, нийгмийн дэвшил, тэгш эрхийн болон нийгмийн сайн сайхны төлөө хөдөлмөрлөх, бие хүнийг чөлөөтэй хөгжүүлэх үзэл санааг дэвшүүлжээ. Сүм

хийдийн эсрэг хийсэн соён гэгээрүүлэгчдийн тэмцлийг дарагддаг деизм (тэнгэр хэдийгээр ертөнцийг бүтээсэн ч цаашдын нь хөгжилд хөндлөнгөөс оролдох ёсгүй гэсэн үзэл); шашингүйн үзэл, механист материализм хөгжсөн юм. Соён гэгээрүүлэгчид байгалийг шууд судлах, техникийг хөгжүүлэх явдлыг эн тэргүүнд тавиад нийгмийн асуудлын тухайд идеалист үзэл баримталж байв. Тэдний нэлээд хэсэг нь гэгээрэл боловсорсон хаант засагт найдлага тавьж байсан бөгөөд гагцхүү 18-р зууны хоёрдугаар хагаар Ж. Ж. Руссо сая бүгд найрамдах улсын тухай үзэл санааг хөгжүүлж эхэлжээ.

Соён гэгээрүүллийн үндсэн зорилго нь оюун ухааны хүчээр юм мэдэхгүйн харанхуйг гэтлэн давах явдал байв. Соён гэгээрүүлэх үзэл гүн ухаан, уран зохиолд хурц тод илэрчээ.

Соён гэгээрүүлэх хөдөлгөөн нь олон гарамгай сэтгэгч, зохиолчдыг төрүүлсний дотор Англид Д. Дефо, Г. Фильдинг, Францад Ф. Вольтер, Д. Дидро, Ж. Руссо, Германд Э. Лессинг, Ф. Шиллер, И. Гете, Орост Д. Фонвизин, И. Крылов, А. Радишев нарын зэрэг зохиолчийг төрүүлжээ. Энэ хөдөлгөөний хүрээнд бас соён гэгээрүүлэх реализм, сентиментализм, соён гэгээрүүлэх классицизм мэтийн уран зохиолын янз бүрийн чиглэл урсгал хөгжжээ.

Прототип — Эх дүр. Зохиолын баатрын дүрийг бүтээхэд уг үндэс болсон бодитой хүн. Нэг хэсэг зохиолд нийгмийн тодорхой давхаргын олон арван хүнд түгээмэл байх шинжүүдийг баатартаа нэгтгэсэн (Н. Гоголийн «Байцаагч түшмэлийн» түшмэд нар, А. Твардовскийн «Василий Тёркин») байхад нөгөө хэсэг зохиолд нэг бодитой хүнд тулгуурлан дүр бүтээсэн байдаг. Бас зарим зохиолд эх дүр жинхэнэ нэрээрээ гарах нь бий (В. Инжинашийн «Хөх судар» дахь Чингис хаан, түүний шадар нөхөд, ах дүүс, түүхувьсгалын сэдэвт романууд дахь Сүхбаатар болон бусад хувьсгалчид).

Псевдоним — хуурамч нэр, нууц нэр. Зохиолчийн жинхэнэ нэрээ нууцлан, оронд нь зохиол дээрээ тавьдаг нэрийг хуурамч нэр гэнэ. Уран бүтээлчид хяналт мөрдлөгөөс зайлсхийх, ижил нэртэй зохиолчоос ялгарахыг хичээх, угсаа язгуурын мухар сүсэгт хөтлөгдөх, утга зохиолын ажилдаа амжилтгүй болохоос айх, өөрийн аль нэг чанарыг цохон заах зэрэг олон шалтгаанаар хуурамч нэр хэрэглэдэг. Дундаг зууны монголын бичгийн хүмүүс дунд нэрээ санскрит, төвд, манжаар, мөн гадаад үгээр бүтсэн нэртэй бол түүнийгээ монголоор орчуулж зохиолдоо бичдэг заншил их дэлгэрсэн байв. Жишээ нь: Лувсанчүлтэм гэхийг Сумадиишила, Лувсанринчен гэхийг Сумадирадна, Галсанжинба гэхийг Өглөг нэрт өчүүхэн банди (Жинба гэдэг нь өглөг гэсэн төвд үг) гэх буюу Дана нэрт (Дана санскритаар өглөг гэсэн үг) г. м. Мөн өөр янз бүрийн өгт бэлгэдсэн нэрийг ч их хэрэглэдэг. Зөв-

хөн ноён хутагт Равжай л гэхэд Додмайрандол, Бадмаваачиг-
дагсал, Хорварандол, Хандгавицланцо, Номгуй галзуу гэх мэт
олон янзаар зохиолдоо өөрийгөө нэрлэжээ. Орчин үеийн монго-
лын зарим зохиолч бас нууц нэр хэрэглэдэг байв. Жишээ нь
Ц. Дамбадорж Улаан-Оторч ба Абмад нэрээр, Д. Чимэд Дэмчиг
нэрээр, М. Цэдэндорж Мишигийн Зээхүү нэрээр бичиж байжээ.

Публицистика художественная—уран нийтлэлийн зохиол. Жин-
хэнэ уран зохиол ба шинжлэх ухааны (нийгэм-улс төрийн) үр-
гэлжилсэн зохиолын зааг дээр байдаг утга зохиолын нэгэн зүйл.
Уран нийтлэлийн эн тэргүүний зорилго нь нийгмийн учир хол-
богдолтой орчин үеийн амьдралын чухал асуудлыг дэвшүүлэн
тавихад оршино. Уран нийтлэлд чиглэсэн нэг санаа, маргааны
амьсгал нэвт шингэсэн байдгийн дээр хэл найруулга нь сэтгэ-
лийн их догдлолыг илэрхийлсэн шинжтэй байна. Уран нийтлэ-
лийг найруулал, шог найруулал, сурвалжлага, хочлол, нээлттэй
захидал тэргүүтэн олон зүйлийн хэлбэрээр бичиж болно.

Развязка—тайлал. Зохиолын зөрчил буюу ээдрээ нэг тийшээ
болж шийдвэрлэгдэх мөч. Тайлал нь үйл явдалтайгаа шууд хол-
боотой өгүүлэгдэхүүний бүрэлдэхүүн хэсэг байдгаараа төгсвөрөөс
(эпилог) ялгаатай. Тайлал голцуу зохиолын эцэст, туйлынхаа
дараа байдаг боловч хааяа бас зохиолын эхэнд байх нь ч бий.

Размер стихотворный—шүлгийн хэмжээ. Шүлгийн мөрийг бү-
тээх айзмын хэлбэр. Шүлэг зохиомжийн тогтолцооноос хамааран
шүлгийн хэмжээний үндэс нь янз янз байна. Жишээ нь уртат-
галын шүлэгт урт богино үеуд, үеийн шүлэгт үеийн тоо, өргөл-
тийн шүлэгт үеийн тоо, өргөлтийн байрлалаар (5 өлмийт ямб,
4 өлмийт хорей г. м.) шүлгийн хэмжээ тус тус тодорхойлогдоно.

Рассказ — өгүүллэг. Баатрын амьдралын аль нэг хэсгийг
үзүүлдэг хүүрнэл зохиолын бэсрэг хэлбэр. Энэ зүйлийн зохиолын
онцлог нь ахархан хугацааны явдал, цөөн тооны хүнийг дүрсэл-
дэгт оршино. Өгүүллэгийг найруулалтай жишин тодорхойлох ёс
бий. Тухайлбал найруулал ямагт баримтыг үндэслэл болгодог
байхад өгүүллэг уран саналгын үндсэн дээр бичигддэг гэх буюу
өгүүллэг найрууллаас зөрчил тэмцэл бүхий өгүүлэгдэхүүнээрээ
ялгардаг бол найруулал нь үндсэндээ тоочин тодорхойлох аястай
зохиол болно гэсэн саналууд байдаг. Бэсрэг хүүрнэл зохиолын
өөр нэг зүйл байдаг нь туурь болно.

Реализм—реализм. Урлаг, утга зохиолын уран сайхны арга.
Уран бүтээлч хүн энэ аргыг мөрдөж жинхэнэ амьдралын мөн
чанарт нийцсэн, бодит байдлын баримтыг хэв шинж төгс болгон
үзүүлэх замаар бүтээсэн дүрээр амьдралыг дүрслэнэ. Реализм
нь уран зохиолын ач холбогдол бол хүн өөрийгөө болон хүрээл-
сэн ертөнцөө танин мэдэх арга хэрэгсэл болдогт оршино гэж
батлаад амьдралыг гүнзгий ухаарах, бодит байдлыг түүнд зурш-
мал байдаг зөрчил мөргөлдөөнтэй нь өргөн хамарч гаргахыг

эрмэлзэн, уран бүтээлч хүн амьдралын бүх талыг ямар ч хязгаарлалтгүйгээр үзүүлэх эрхтэйг хүлээн зөвшөөрдөг юм.

Реализм нь нарийн ширийн зүйлс нь үнэн байхын сацуу хэв шинжит зан чанарыг, хэв шинжит нөхцөлд нь үнэн зөв дүрслэхийг шаарддаг гэсэн Ф. Энгельсийн тодорхойлолт хэдийгээр XIX зууны утга зохиолчид түүхэн тодорхой аргын туршлага дээр тулгуурласан боловч орчин үеийн реализмыг ерөнхийд нь тодорхойлоход чухал чиг баримжаа болно гэж судлаачид үздэг юм. Энд гол нь реализмын анхаарлын төвд зүгээр нэг баримт, үйл явдал, хүмүүс, эд юмс байх биш, харин амьдралд шинж төгс байгаа тэр зүй тогтлууд байхад оршино. Реализм нь эдгээр зүй тогтлыг дүрслэхдээ бодис хөрс дэвсгэрээс хөндийрдөггүй амьдралын мөн чанар болсон шинжүүдийг аль болох бүрэн сонгон авч үзүүлдэг, тэгснээрээ ч уншигчдыг амьдралын мэдлэгээр баяжуулан танин мэдүүлэх үүрэг гүйцэтгэдэг.

Амьдралын үзэгдлийг сонгож дүрслэх, үнэлэх, тэдгээрийг чухал зуршмал, хэв шинжит зүйл болгон үзүүлэх чадвар энэ бүхэн зохиолчийн амьдралыг үзэх үзэлтэй холбоотой бөгөөд энэ нь улмаар түүний ертөнцийг үзэх үзлээс, хамаардаг байна. Амьдралыг бодитой дүрслэх эрмэлзэл нь зохиолчийг хааяа өөрийн улс төрийн мухардмал үзлээсээ давж, нийгмийн хөгжлийн хандлагыг үнэн зөв үзүүлэхэд хүргэх нь ч бий.

Урлагийн хөгжлийн түүхэн нөхцөлүүдээс болоод реализм нь газар бүр тодорхой онцлогтой байна. Мөн үндэсний түүхэн нөхцөл байдлын улмаас янз бүрийн оронд реализмын хөгжил харилцан адилгүй байдаг юм.

Редакция—боловсруулга. Зохиогч, редактор тэргүүтний засан өөрчлөх явцад буй болсон зохиолын нэгэн зүйл эх. Энэ боловсруулалт зохиолын агуулга, бүрэн бүтэн байдал, найруулгыг өөрчлөх зорилготой. Энэ нь их чухал өөрчлөлт тул үүний явцад шинэ зохиол бий болж, анхны эх нь шинэ боловсруулгынхаа хамтаар хоёр тусгай зохиол мэтээр зохиолчийн бүтээлийн эмхтгэлд орж хэвлэгддэг.

Ренессанс — үз. Возрождение

Ремарка—тэмдэглэмж гэж жүжгийн зохиолд үйл явдал өрнөх газар, орчин нөхцөл, баатруудын гадаад төрх, сэтгэл санааны байдал, нүүрний хувирал, дохио зангаа, ярианы өнгө тэргүүтнийг зохиолч өөрийн үгээр зааж тайлбарласныг хэлнэ. Ийм тэмдэглэмж их төлөв хаалтанд байна.

Реприза, реприз—шог гараа. Цирк, эстрадад алиалагчид буюу бусад жүжигчдийн тоглодог яриан юмуу хөдөлгөөнт богино хэмжээний шог үзүүлбэр.

Ретардация—үз. Задержание.

Рефрен—дахилт. Шүлэг, дууны бадаг бүрийн дараа давтагдах үг, бүлэг үг, мөр юмуу хэд хэдэн мөр. Монгол ардын уртын

дуунд нийтээр түрж дуулах бадгийг түрлэг гэх нь бий.

Рецензия—шүүмж. Шүүмжлэлийн нэг зүйл, зохиол бүтээлийн талаар сонин, сэтгүүлд бичсэн үнэлэлт. Шүүмжид зохиолын товч агуулгыг мэдээлж, холбогдох ном зүйн баримтыг дурдан, зохиолд дэвшүүлсэн нийгмийн асуудал, түүний уран сайхны чанар, тухайн зохиолчийн бүтээлд болон орчин үеийн утга зохиолд уг бүтээлийн эзлэх байр суурийг тодорхойлно.

Ритм—айзам. Өөр хоорондоо тодорхой, тэнцүүхэн зайтайгаар аливаа төстэй үзэгдлүүд давтагдахыг айзам гэнэ. Шүлэгт бол энэ нь нэг төрлийн авиануудын онцлог байдал давтагдсанаар илрэнэ. Шүлэг зохиомжийн янз бүрийн тогтолцоонд шүлгийн айзмын үндэс өөр өөр байна. Урт богино үе тодорхой жигд харьцаатай ээлжлэн орвол хэмт буюу уртатгалын шүлэг болно. Мөр бүрийн үеийн тоо тэнцүү бол үеийн шүлэг болно. Өргөлттэй, өргөлтгүй үеүд тодорхой зайд ээлжлэн орох юм бол үе-өргөлтийн шүлэг болно. Мөр бүрийн доторхи өргөлтийн тоог тэнцүүлсэн бол өргөлтийн шүлэг болно.

Ритмика—айзам зүй. 1. Шүлгийн айзмын байгууллын асуудлыг судалдаг туурвил зүйн нэг салбар;

2. Тухайн нэг яруу найрагчийн шүлгийн өвөрмөц байгуулал. (Пушкиний 4 өлмийт ямбын айзам зүй» гэх мэт).

Риторический вопрос—яруу асуулт. Уншигч, сонсогчийн анхаарлыг татан, сэтгэл хөдөлгөх зорилгоор хариу үл шаардах асуулт тавьдаг найруулгын нэг ур маяг.

Дуулим талын цэцгэрхүү хөөрхөн хүүхэн болж уу, би?

Дугуй толины өмнө дахин дахин эргэлдээд

Дурлалын дуу аялж гадаа гармаар байх чинь

Дуулим талын цэцгэрхүү сайхан хүүхэн болж уу, би?

Д. Нямаа, «Дуулим талын цэцгэрхүү сайхан хүүхэн хүүхэн болж уу би»

Саарал шинелээ тайлаагүй

Буурал найз минь хаа байна?

Дархан хотын барилга дээр үү

Торгон хилийн зааг дээр үү?

Ч. Чимид, «Дайчин нөхрийн тухай дууль»

Рифма — холбоц. Шүлгийн шатуудын толгой буюу сүүлийг дуудлага ижилсгэн холбох ёс. Монгол шүлэгт толгой холбох ёс голлож дэлгэрсэн байхад европ зүгийн шүлэгт сүүл холбоц түгээмэл байна. Холбоц нь зэрэгцэх холбоц (АА юмуу АААА), салаавчлах холбоц (АВАВ) хаших холбоц (АВВА) гэх мэт янз янз хэлбэртэй. Жишээ нь.

Урьхан хонгор салхинд

Улиас мод ганхана

Уяхан зант тэр минь

Удах тусмаа санагдана

Д. Равжай «Урьхан хонгор»

гэсэн бадагт шүлгийн толгойг зэрэгцүүлэн холбосон байхад,

Хүүхэн нэг өдөр

Захиа над гардуулав

Хүссэн хариу мөн гээд

Задлалгүй сэм өвөртлөв

Д. Гомбожав «Шууданчийн тухай мөчлөг»

гэсэн бадаг салаавчлах холбоцоор бүтсэн байна.

Роды и виды литературные—уран зохиолын төрөл, зүйл. Хүнийг дүрслэх гурван хэлбэртэй зохицон уран зохиол туульсын, жүжгийн, уянгын гэсэн гурван төрөлд (аймагт) хуваагдана. Төрөл гэдэг бол хамгийн ерөнхий түүхэн үүднээс тогтвортой ухагдахуун юм. Их эртний үеэс уран зохиолыг гурван төрөл болгон ангилж иржээ.

Төрөл тус бүр нь ямагт зүйлээр илэрнэ. Жишээлэхэд туульсын төрөл нь их тууль, роман, тууж, найраглал, өгүүллэг, найруулал, ёгт үлгэр; уянга нь шүлэг, дуу, гуниглалт шүлэг; жүжиг нь эмгэнэлт жүжиг, инээдэмт жүжиг, ердийн жүжиг гэх мэтээр цааш задарна. Туульсын төрлийг зүйл болгож хуваах зарчим нь амьдралыг дүрсэлсэн шинж чанар, дүрслэлийн нарийн төвөгтэй байдлын төвшнөөр тодорхойлогдоно. Уянгын зүйлийг тогтооход сэтгэлийг яаж илэрхийлсэн нь чухал (Гунихралтай бол гуниглалт, баяр ёслолын шинжтэй бол сүлд дуулал г. м). Жүжигт бол дүрслэгдэхүүндээ хандах хандлагын шинжээр нь зүйлийг тодорхойлно (Эрхэм дээд үйл хэргийг үзүүдсэн бол эмгэнэлт жүжиг, дооглон тохуурхсан бол инээдэмт жүжиг).

Роман—роман бол хүүрнэл зохиолын нэгэн томоохон зүйл. Их туульсыг бодвол хэмжээгээр арай бага боловч бусад туульсын зүйлс дотроо хамгийн том нь болно. Романд хүний амьдралыг, заримдаа нэг хэсэг буюу нэлээд олон хүний хувь заяаг урт удаан хугацаны туршид, хааяа хэд хэдэн үеийн нь туршид үзүүлнэ. Сонгодог хэлбэрийн романы онцлог нь нийгмийн харилцааны нарийн төвөгтэй байдлыг тусгасан олон салаа мөчир бүхий өгүүлэгдэхүүнтэй байж, хүнийг анги нийгмийн хэлхээ холбоонд нь дүрсэлж, зан чанары нь төлөвшлийг орчин ахуй нь нөхцөлдүүлж байгааг үзүүлдэгт оршино.

Роман в стихах—шүлэглэсэн роман. Уянга-туульсын зохиолын хамгийн дэлгэр багтаамжтай хэлбэр. Романтизмаас реализмд шилжих үед үүсчээ. Шүлэглэсэн роман нь өргөн өрнүүн өгүүлэгдэхүүнтэйн дээр уянгын баатрын дүрийг бүтээсэн уянгын хадууралтай байдаг. Байроны «Дон жуан», А. Пушкины «Евгений Онегин» зэрэг алдартай шүлэглэсэн романууд гарчээ. Монголын орчин үеийн уран зохиолоос Р. Чойномын «Хүн» романыг жишээ болгон дурдаж болох юм.

Романтизм—романтизм. XIX зууны эхээр бий болсон уран сайхны арга. Европын олон орны урлаг, утга зохиол, АНУ-ын утга зохиолын нэг чиглэл (урсгал) болон өргөн дэлгэрчээ.

Европт романтизм үүссэн нийтлэг түүхэн хөрс дэвсгэр нь Францын их хувьсгалтай холбогдсон эргэлтийн үе байв. Романтикч нар өөрийн үеэс хувьсгалын дэвшүүлсэн бие хүний эрх чөлөөний үзэл санааг тусган авсан бөгөөд үүний хамтаар бас мөнгөний сонирхол эз дийлсэн нийгэмд хүн ямар ч хамгаалалтгүй, арчаагүй байдалтай болохыг ухамсарлажээ. Иймээс романтикч нарын ертөнцийг ойлгох ойлголтын хувьд эргэн тойрныхоо ертөнцийг хараад бачимдан сандарсан байдал, бие хүний эмгэнэлт хувь заяа сэлт зуршмал байдаг.

Романтизм нь хэдий ийм нийтлэг хандлагатай ч нийгэм улс төрийн үзэл нь нэгдмэл байсангүй. Харин ч тэдний нийгмийг үзэх үзэл, тухайн үеийнхээ тэмцэл, нийгэмд баримтлах байр суурь нь хувьсгалт (буюу үймээн дэгдээгч) үзлээс аваад хуучинсаг, харгис үзлийг хүртэл эрс тэс ялгаатай байв. Нэг талаас бие хүнийг онцгой сонирхох сонирхол, эргэн тойрны үнэн байдалд тэр бие хүний хандах хандлагын шинж, нөгөө талаас бодит ертөнцөд хүслэнгийн ертөнцийг (хөрөнгөтний бус, хөрөнгөтний эсрэг ертөнцийг) сөргүүлж тавих явдал романтизмын утга зохиолд уран сайхны нь аргын өвөрмөц онцлогийг тодорхойлно. Романтик уран бүтээлч хүн бодит үнэн байдлыг яг байгаагаар нь дүрслэх зорилт тавьдаггүй. Харин тэрээр бодит байдалд хандах хандлагаа илэрхийлэх, тэр ч атугай өөрийн туйлын хүслэнгийн биелэл болсон ертөнцийн дүр зургийг санаанаасаа зохиохыг чухалчилдаг. Иймээс романтизмын уран зохиол их төлөв зохиогчийн бодит байдалд хандах хандлагыг илэрхийлэгч баатарыг дэвшүүлэн тавьжээ. Тэр баатар нь баахан гайцаардмал, сэтгэл зориг чанга, бодот байдлыг их хурц эсэргүүцдэг, бусдын захирагддаг хууль ёсыг үгүйсгэдэг хүн байдаг. Түүнийхээ улмаас ч их омог бардам, хүмүүсээс дээгүүр байдалтай дүрслэгддэг. Энэ баатар бол үргэлж сэтгэл түгшин, тэсч ядаж явдаг номхоршгүй хүн юм.

Романтизм дэлхийн утга зохиолын түүхэнд бүхэл бүтэн үеийг эзэлжээ. Бие хүн, түүний сэтгэлийн ертөнцийг гойд сонирхдог байсан нь уянгын ба уянга-туульсын төрөл зүйлс цэцэглэн хөгжихөд дөхөм үзүүлжээ. Романтизмын үед Гюго, Байрон, Гейне, Мицкевич нарын том яруу найрагчид төрсөн юм. Романтик зохиолчид хүний «би»-д гүнзгий нэвтэрснээрээ XIX зууны сэтгэлзүйн реализмыг ихээхэн хэмжээгээр бэлтгэж өгсөн юм. Романтизмын том нээлт бол түүхэн зүй болно. Энэ үед түүхэн роман (Скот, Гюго, Дюма), түүхэн жүжиг бий болжээ. Романтик зохиолчид цаг үеийн өнгө төрх, үндэсний болон тазар зүйн онцлогийг яруу сайхан гаргахыг чармайдаг байв. Тэд ардын аман

зохиол, дундад зууны зохиол бүтээлийг дэлгэрүүлэх хэрэгт их зүйл хийжээ. Ард түмнийхээ өвөрмөц урлагийг сурталчилахын сацуу тэд бас бусад ард түмний уран сайхны охь дээжист хүмүүсийн анхаарлыг хандуулдаг байв. Романтизмын үед уран сайхны орчуулга цэцэглэн хөгжсөн юм. Романтизмын төлөөлөгчид классицизмын тогтоосон хатуу журам горимыг эс хэрэгссэн зохиолч хүн уран сайхны янз бүрийн хэлбэрийг ашиглах эрхтэй гэж тунхагладаг байв.

Романтизм нь реализмын үед ч байсаар байв. Гэвч ХХ зууны үед уран сайхны бие даасан чиглэл байхаа больж, гагцхүү тодорхой зохиолчдын бүтээл дэх романтизмын зарим шинжийн тухай л ярих болсон байна.

Сарказм—ингүүн шоглол. Илт шоглосон утгатай гашуун, ёвргон доог. Инээлгэх уран сайхны хэрэглүүр болохынхоо хувьд егөөдөлтэй ойроор үл барам, түүний нэгэн зүйл болно. Егөөдөл нь ёгтлол, битүү дохиогоор илэрдэг бол ингүүн шоглол нь сэтгэлийн хүчтэй хөдөлгөөн, үгүйсгэл, зөвүүрхлийг шингээсэн байна. Свифт, Вольтер, Салтыков-Щедрин, Ильф Петров зэрэг зохиолчдын шог бүтээлд ингүүн шоглол их бий.

Сатира—шоглол. Ертөнцийн төгөлдөр бус байдал, хүний гэм согогийг хайр энэрэлгүй илчлэн шүүмжилсэн инээдмийн нэгэн зүйл. Харгис муу үзэгдлийг улайлган илчилсэн зохиолыг ч ингэж нэрлэх ёс бий. Шоглолыг ойлгохын тул хошигнолтой (юмор) жишин үзэж болно.

Хошин дүрийг бүтээгч өгүүлэн буй үзэгдэлдээ элэгтэй дотносдог хандах бөгөөд түүний зөвхөн аль нэг тодорхой дутагдлыг үзүүлнэ. Гэтэл шоглол бол дүрслэгдэхүүндээ ямар ч элэггүй, түүнийг эрс ширүүн шүүмжилнэ. Хошигнол нь үзэгдэл дэх тодорхой жижиг, голлох бус зүйлийг үгүйсгэдэг байхад шоглол нь нийтлэг, үндсэн зүйлийн нь үгүйсгэнэ. Эндээс хошигнол, шоглол хоёрын гол ялгаа гарч ирнэ. Хошигнол үзэгдлийн зөвхөн хэсэг бусаг дутагдлыг харуулдаг тул тэр үзэгдлийнхээ бодит төрхийг их төлөв хэвээр нь гаргана. Гэтэл шоглол үзэгдлийн үндсэн онцлогуудыг үгүйсгэн, эрс ихэсгэлийн аргаар тэдгээрийн ашиггүй, явцгүйг цохон үзүүлдэг тул дүрслэн буй үзэгдлийнхээ ердийн бодит хэлбэрийг өөрчилж томьёолсон дүрслэл, хэтрүүлэг, уран сэтгэмж өргөн ашиглана. Дэлхийн утга зохиолд Рабле, Сервантес, Свифт, Вольтер, Гофман, Н. Гоголь, Н. Салтыков-Щедрин зэрэг шоглолын гарамгай төлөөлөгчид төржээ.

Свободный стих (верлибр)—Чөлөөт шүлэг. Холбоц, байнгын хэмжээ байхгүй, мөрийн доторхи үе, бадгийн доторхи мөрийн тоо харилцан адилгүй, чухамдаа шүлэг, үргэлжилсэн үгийн зохиолын зааг дээр зохиогдсон нэгэн зүйл шүлэг. Их төлөв ХХ зууны үед дэлгэрчээ. Гейне, Уитмен зэрэг дэлхийн олон алдарт яруу найрагч чөлөөт шүлэг бичдэг байв. Одоо ч зарим шүлэгч энэ

аргаар зохиолоо туурвиж байна. Монголын яруу найрагт:

Дорно л гэнэ
Өрнө л гэнэ
Өрнө биш, Дорно л гэнэ
Дорно биш Өрнө л гэнэ
Хатан дэлхийг
Хаа гуяар нь салгаж байгаа юм шиг
Хаагуур нь
Салгаад
Ялгаад байгаа юм бол
Хотол түмнийг
Хонь хурга ялгаж байгаа юм шиг
Юугаар нь зааглаад
Заазлаад байгаа юм бол?
(Ч. Чимид «Өрнө, Дорно хоёр»)

гэх юмуу:

Тэр цагт хүүхдийн нүдээр харсан
Хүүхдийн тэнгэр л
Бидний дээр байсан юм
Тэр цагт хүүхдийн минь
Цагаан цамц
Цахлай болон
Холд дэрвэж
Хөлгийн дарвуул болж
Хоёр мөрийг минь өргөж явсан

(Ш. Сүрэнжав «Хэзээ нэгэн цагт бид хүүхэд байсан юм») гэх мэтийн мөрийн доторхи үгийн тоо нь тэнцүүгүй, хайрцаглаж бадаглаагүй шүлгүүд үе үе гарч байгаа нь мөн чөлөөт шүлгийн жишээ юм.

Сентиментализм—сентиментализм. XVIII зууны хоёрдугаар хагаст урлаг, уран зохиолд гарч ирсэн урсгал. Соён гэгээрүүллийн эхний рационалист (оюуныг шүтэх ёсны) шатыг эсэргүүцсэн нэг ёсны эсэргүүцэл байдалтайгаар XVIII зууны Өрнөд европын утга зохиолд Соён гэгээрүүллийн хүрээнд хөгжжээ. Соён гэгээрүүлэгчдийн эрхэмлэдэг оюун ухааныг шүтэх ёс XVIII зууны дунд үе гэхэд өрөөсгөл болохоо нэгэнт харуулжээ.

Оюуны үүсгэл, рационалист хандлага нь яваандаа цулгүй хүйтэн бодол, тэр ч атугай шунахай тооцоо болж хувирчээ. Ингээд сентименталистууд хүний мөн чанарын гол шинж нь хөрөнгөтний практикаар нэрээ унагасан оюун биш, харин сэтгэл юм гэж тунхаглажээ. Сентиментализм нь соён гэгээрүүллээс салалгүй, үлгэр жишээч хүний тухай туйлын хүслэнд үнэнч хэвээр үлдсэн боловч гагцхүү энэ хүслэнг хэрэгжүүлэх нөхцөл нь ертөнцийг «ухаалгаар» өөрчлөн байгуулах явдал биш, хүний «төрөлхийн» сэтгэлийг чөлөөлөх, төгөлдөржүүлэх явдал гэж үзэж байв.

Сентименталистууд хүний сэтгэлийг үзүүлдэг, сэтгэл үнэнхүү, гүнзгий хөдлөх чадвараар нь хүнийг үнэлдэг байв. Үүнд нэг чухал зүйл нь тэд эгэл жирийн, өндөр дээд язгуургүй хүнийг гол баатар болгон дэвшүүлжээ. Тэд жирийн хүнийг язгууртантай эн зэрэгцүүлэх юмуу эсвэл бүр язгууртны мухар үзэлд автаж ялзраагүй, байгальд ойр байдаг жирийн хүн л үнэн сайхан сэтгэлтэй, жинхэнэ хүн байдаг гэж нотолцгоодог байв. Тэд бас байгалийг сэтгэлийн хөдөлгөөний өнгө аястайгаар их дүрсэлдэг байжээ.

Сентиментализм нь зарим шийжээрээ романтизмыг бэлтгэсэн ба үүний хамтаар соён гэгээрүүлэгч реализмтай хааяа ойртож очдог юм.

Силлабическое стихосложение—үеийн шүлэг зохиомж. Мөр бүр дэх үеийн тоог тэнцүүлсэн шүлэг захиох ёс.

Силлабо-тоническое стихосложение—үе-өргөлтийн шүлэг зохиомж гэдэг нь өргөлттэй, өргөлтгүй үеийг зөв хослуулахад үндэслэсэн шүлэг зохиох тогтолцоо. Энэ ёсыг Орост В. Тередиаковский, М. Ломоносов нар боловеруулжээ. Орчин үеийн зөвлөлтийн яруу найрагчид өргөлтийн шүлэг зохиох ёсны хажуугаар энэ журмыг өргөн ашиглаж байна (А. Твардовский, Я. Смеляков г. м).

Символ—бэлгэ тэмдэг. Аль нэг үзэгдлийн мөн чанарыг илэрхийлсэн үг, хэллэг юм уу биет зүйл, адгуус амьтан, юмсын шинж, үйл хөдөлгөөн, хийсвэр дүрс (хээ угалз г. м) тэргүүтнийг хэлнэ. Жишээ нь Тагтаа энх тайвны бэлгэ тэмдэг, хадаг хүндэтгэлийн бэлгэ тэмдэг г. м.

Үгээр илэрхийлсэн бэлгэ тэмдэг маш баялаг, нийтийн мэддэг хэвшсэн бэлгэ тэмдгээс гадна зохиолчдын бүтээсэн, тухайн зохиолын холбогдох хэсгийг уншиж байж санааг нь ойлгох бэлгэ тэмдгийн үг, хэллэг ч элбэг байдаг. Жишээ нь: «Бууны ам цаашаа, дууны ая наашаа» (Ц. Гайтав «Буу дуу хоёр») гэсэн шүлгийн мөрт бууны ам нь дайны аюулыг, дууны ая нь энх жаргалтай амьдралыг илэрхийлсэн бэлгэ тэмдэг болж байна.

Символизм — символизм бол юмс, үзэгдлийг тухайлсан дохио тэмдгээр дүрслэн үзүүлж болно гэж үздэг, XIX зууны сүүл, XX зууны эхэн үед Өрнө дахинд дэлгэрч байсан утга зохиолын нэгэн чиглэл (урсгал). Бүр XIX зууны 70—80-аад оны үед Францад энэ чиглэл төлөвшсөн байна.

Символистуудын хувьд бэлгэ тэмдэг бол нийтийн ойлгох дохио тэмдэг биш. Энэ бэлгэ тэмдэг нь үзэгдлийн бодит мөн чанарыг биш, харин ертөнцийн тухай яруу найрагчийн хувийн бодгаль төсөөллийг илэрхийлдгээрээ реалист дүрээс ялгаатай. Символизмын онолоор бол яруу найраг бодит байдлыг нарийн дохио зангаа, саарал өнгөөр үзүүлэх ёстой, гоо үзэсгэлэн, үнэнийг оюун

ухаанаар бус, эрн билгээр ойлгодог гэж символистууд үздэг. Нэрд гарсан символист зохиолчид гэвэл Францын С. Малларме, А. Рембо, П. Верлен, Бельгийн Ж. Роденбах, Э. Берхарн, М. Метерлинк, Германы Ст. Георге, Г. Гауптман, Австрийн Р. М. Рильке, Г. фон Гофмансталь, Английн О. Уайльд, Норвегийн Г. Ибсен (амьдралын нь сүүлийн үеийн бүтээлүүд), Оросын А. Белый, В. Брюсов, К. Бальмонт, А. Блок нарыг нэрлэж болно.

Синекдоха — орлуулал. Нэгэн зүйлийн дүрслэг хэллэг, төлөөллийн нэг хэлбэр, тооны харьцааг солих үндсэн дээр нэг үгийн утгыг нөгөөд шилжүүлснийг хэлнэ. Бүхлийг хэсгээр, олон тоот ганц тоогоор, хэсгийг бүхлээр тэхчлэн янз янзаар орлуулан нэрлэж болдог. Жишээ нь:

Хуралдсан олны дунд учирмагц

Дөрвөн нүд эсрэг ширтэлцэж

Хоёр сэтгэлийн дотор нэг зэргээр

Зул гэрэлтэж байгааг хэн мэднэ

(Д. Нацагдорж, «Нууц янаг»)

Монгол хүү, цөлмэг тэнгэртээ

Хүлэг онгоц жолоодож,

Монгол хүү, цэцэгт талдаа

Галт тэрэг хурдлуулж...

С. Дашдооров. «Монгол» найраглал)

Синонимы — ойролцоо үг гэж өөр өөр хэлбэртэй боловч төсөөтэй буюу ижилхэн утга бүхий үгс, бүтээвэр, хэллэгийг хэлнэ. Ойролцоо үг нь үгсийн санд хамгийн их түгээмэл байдаг бөгөөд нэр үг, тэмдэг нэр, үйл үг, дайвар үг тэхчлэн үгсийн тодорхой аймгийн хүрээнд хөгждөг. Жишээ нь саад, саад тотгор гэсэн утгаар гацаа, гачлан, зэтгэр, хясаа, чөдөр, тушаа, хявцаа, чагт, боомт, гай, тээр, дараа, дарамт, бэрхшээл, цөв, яршиг, төвөг, уршиг гэсэн олон үгийг хэрэглэж болно.

Түүнчлэн хэвшмэл хэллэгийг ойролцоо үгийн утгаар хэрэглэж болдог. Жишээ нь залхуурахыг ааг зөөг хийх, лазангийн зоогоор хатгах, хойш суух, худрагаар суух гэх мэтээр хэлдэг. Баатарынхаа ярианы соёл, тухайн мөч дэх сэтгэл санааны байдлыг харуулах, өөрийн илэрхийлэх гэсэн санааг гартахад ойролцоо утгатай олон үгээс хамгийн тохирохыг нь зөв, оновчтой сонгож авах нь зохиогчийн уран чадварын хэрэг болно.

Сказ—аман өгүүллэг. Аман зохиолын нэг зүйл. Өнөө үе буюу саяхан өнгөрсөн үеийн явдлыг өгүүлэх бөгөөд уран сэтгэмжийн ба үлгэрийн шинжтэй зүйлс агуулдаггүйгээрээ домгоос ялгаатай. Уг хэрэг явдалд оролцсон хүний ярьсан аман өгүүллэг (дурсамжийн аман өгүүллэг) байхаас гадна, тэр хэрэг явдалд оролцсон хүнээсээ холдсон, яваандаа домог, хууч яриа болон хуврах хандлагатай аман өгүүллэг бас байдаг. Сүүлийн үед сказ гэхийн оронд усный народный рассказ (ардын аман өгүүллэг) гэсэн нэр

томъёо их хэрэглэх болсон байна.

Сказка—үлгэр. Ард түмний уран сэтгэмжээр зохиосон, ихэнхдээ үргэлжилсэн үгийн хэлбэртэй нэгэн зүйл аман өгүүллэг. Үлгэрийг голцуу адгуус амьтны үлгэр, шидэт үлгэр, аж байдлын үлгэр гэж ангилдаг. Үлгэрийн сэдэв, дүр, өгүүлэгдэхүүнийг ашиглан бичсэн уран зохиолын дурсгалуудаас гадна дэлхий дахины утга зохиолын эрдэнэсийн санд орсон алдарт үлгэрийн цоморлигууд байдаг. Тухайлбал арабын «Мянга нэгэн шөнийн үлгэр», Энэтхэгийн «Панчатантра», Германы ах дүү Грим, Оросын А. М. Афанасьев нарын цуглуулгыг нэрлэж болно. М. Е. Салтыков-Щедрин, А. С. Пушкин, Х. К. Андерсен, В. Хауф, Ш. Перро, Ж. Харрис, А. Н. Толстой, К. И. Чуковский, С. Я. Маршак нарын бүтээлээс үлгэрийг боловсруулах, үлгэрээс сэдэвлэн зохиол туурвихын сайхан жишээг үзэж болно.

Монголын эртний уран зохиолд Субашид, Рашааны дуслын тайлбарууд, «Шидэт хүүрийн үлгэр», «Бигармижид хааны тууж» зэрэг үлгэрийн цоморлигууд байдаг. Манай орчин үеийн уран зохиолд ардын үлгэрээс сэдэвтэй бүтээлүүд нэлээн гарчээ. (Ч. Ойдов «Далан худалч» жүжиг, С. Эрдэнэ «Алтан өргөө» кино зохиол г. м.)

Содержание и форма—агуулга, хэлбэр. Уран зохиолд юу өгүүлэв (агуулга), яаж өгүүлэв (хэлбэр) гэдгийг илэрхийлэх өөр хоорондоо салшгүй холбоотой ухагдахуун. Зохиолыг задлан шинжлэх явцад ялган үзэж байгаа зохиолын гадаад, дотоод тал буюу илэрхийлэгч ба илэрхийлэгдэгч хоёрыг хэлбэр, агуулга гэнэ. Агуулга бол зөвхөн хэлбэржиж байж илрэх тул хэлбэргүйгээр агуулгыг сэтгэшгүй юм. Үүндлэн хэлбэр бол илэрхийлэх агуулгагүйгээр байх аргагүй.

Ийнхүү хэлбэр агуулга хоёр нь амьд нэгдэлтэй тул тухайн зохиолыг задлан шинжлэхэд нэг нөхцөлд хэлбэр болсон юм нөгөө нөхцөлд агуулга болох, тэр нөхцөлд агуулга болсон юм өөр нэг нөхцөлд хэлбэр болох гэхчлэн бүрдвэр хэсгүүд нь бие биедээ шилжих диалектик шүтэлцээтэй байдаг. Жишээ нь зохиолын хэлний гадаад сонголомт байгуулал (хэмнэл, айзам, хөг аялгуу, холбоц) нь дотоод уран санаа, тэр хэллэгийн утгын хувьд хэлбэр болно. Гэтэл үг хэллэгийн утга нь зохиолын өгүүлэгдэхүүний (үйл явдлын) хэлбэр, өгүүлэгдэхүүн нь баатрын зан чанар, нөхцөл байдлыг илэрхийлэх хэлбэр, энэ зан чанар, нөхцөл байдал нь зохиолын нийт утга, үзэл санаа илрэх хэлбэр болох жишээтэй юм. Энд дээрх олон шаттай задлалын хоёрдахь шат бүр нь нэгдэхийнхээ агуулга болж байна.

Спондей—сацал өлмий. Эртний грек ромын шүлэгт хоёр урт үет өлмий.

Сравнение—зүйрдэл. Нэг юм үзэгдлийг нөгөөтэй зэрэгцүүлэн жиших замаар түүний аль нэг буюу хэсэг шинжийг тод товчоо

болгон үзүүлэх яруу хэллэгийн хэлбэр. Зүйрлэлийг шиг, мэт, адил зэрэг үгээр голцуу холбоно. Жишээ нь:

Наадан явах цагт

Намрын унага мэт эелдэг боловч

Нанчилдах дайсанд учрахад

Начин шонхор мэт довтолж

Насан ямагт зүтгэсэн

Найз хөлөг Боорч минь! (Гурван зуун тайчуудыг дарсан домог)

Дэнлүү хдөр нүдэнд чинь би

Дэнгийн эрвээхэй шиг шатчих гээд байна.

Дэвүүр хоёр сормосонд чинь би

Дэнжийн ногоо шиг ганхаад байна

(Б. Явуухулан, «Харахаас ялдам хонгор бүсгүй ээ»)

Стилистика — найруулга зүй. Хэлний найруулгын олон хэлбэрийг судалдаг, хэл шинжлэлийн нэгэн салбар. Энэ салбар нь үгийг зөв хэрэглэх зүй тогтлыг тогтооход утга зохиол шинжлэлд туслана. Хэлэнд яриа, бичиг, албан хэрэг, шинжлэх ухаан, нийтлэл, хар ярианы гэх мэт найруулгын олон ялгамжаа бий. Уран зохиолд найруулгын энэ бүх төрлийг янз янзаар хослуулан хэрэглэдэг учир уран зохиолын хэл нь туйлын нарийн төвөгтэй үзэгдэл юм. Иймд үүнийг судлах найруулга зүйн тусгай салбар байдаг.

Стиль писателя—зохиогчийн найруулга. Стилос (стилуc) гэж эртний грек ромд анх лав нимгэхэн түрхсэн самбар дээр бичдэг нэг талдаа үзүүртэй модыг хэлдэг байжээ. Цаашдаа бичсэн хүний бичгийн хэвийг, дараа нь бичих маягийн онцлог буюу найруулгыг, сүүлдээ зохиолчийн үзэл санаа, уран сайхны онцлогийг бүхэлд нь хэлдэг болжээ.

Найруулгыг аргатай нягт холбоотой авч үздэг. Найруулга нь нэг зохиолчийг нөгөөгөөс ялгах давтагдашгүй хувийн онцлог байхад, арга бол туйлын нийтлэг, тухайн зохиолчийг бусад төстэй зохиолчидтой нь ойртуулж байгаа зүйл гэж үздэг. Арга бол ерөнхий, найруулга бол тодорхой юм. Найруулга бол аргын бодгаль илрэл ч гэж үзэх нь бий. Тухайн зохиолчийн хувьд зуршмал уран бүтээлийн онцлогууд-үзэл санаа, сэдэв, зан чанар, өгүүлэгдэхүүн, хэлний төсөөтэй төрөл, нэгдмэл байдал нь найруулга гэсэн ухагдахууны үндэс болно. Үүнийг хуны өмнө тэр зохиолчийн намтар, амьдралын туршлага, соёл боловсрол, авьяас, уран бүтээл нь өрнөсөн нийгмийн тэр орчин байдал нөхцөлдүүлнэ. Зохиолчийн намтрын онцлог, түүхэн нөхцөл, гоо зүйн байр суурь нь тэр зохиолчийн уран бүтээлийн өвөрмөц онцлог ба хэлэнд нь хамгийн тодоор илэрдэг түүний найруулгыг тодорхойлно.

Найруулгаараа ойр дөт зохиолч нар уран зохиолын бүлэг, дэг, урсгалыг буй болгодог.

Стих—1. шүлэг (шүлэглэл): Үргэлжилсэн үгээс-ялгаатай уран

сайхны хэлний онцгой хэв маяг. Шүлгийг тодорхойлогч гол шинж нь айзам болно. Айзмыг өргөлттэй, өргөлтгүй (урт, богино) үеийн зөв зохистой сэлгэлт, зогсосхийлт, толгой, сүүл холбоц зэргээр тодотгоно. Стих гэсэн нэр томъёог шүлэг гэж их төлөв орчуулдаг нь утгаа шүлэглэл гэсэн утгаар болохоос бус шүлэг, шүлэглэсэн зохиол (стихотворение) гэсэн утгаар хэлж байгаа хэрэг биш. Харин энэ нэр томъёо орос хэлэндээ «стихи» гэж олон тоогоор байгаа нөхцөлд шүлэг буюу шүлэглэсэн зохиол гэж ухаж болно. Орос хэлний стихотворение гэсэн үг бол ёстой манай шүлэг буху шүлэглэсэн зохиол мөн. 2. Шад-шүлгийн нэг мөрийг хэлнэ.

Стихование—шүлэг судлал. Шүлгийн зохиолын хэл, түүний байгуулал, агуулгат шинж, айзам, хөг аялга, толгой сүүл холбоц, авиа сонголт, бадгийг болон эдгээр нь уран сайхны хувьд бүхэл бүтэн зүйл бүтээхэд ямар үүрэгтэйг судалдаг утга зохиол шинжлэлийн нэг хэсэг.

Стихосложение — шүлэг зохиомж, шүлэглэх ёс. Шүлгийн хэлний зохион байгуулалтыг судалдаг утга зохиолын онолын нэг хэсэг. Гол хамардаг асуудал нь хэмнэлзүй, айзамзүй, авианы зохион байгуулалт (авиа давталт, толгой сүүл холбоц г.м.), бадагзүй, шүлгийн хэлний зүйлүүд (хүүрнэл, жүжгийн ба уянгын шүлэглэл), зүйлчлэлүүд г.м болно.

Шүлэг зохиомж гэсэн нэр томъёогоор аль нэг яруу найрагчийн шүлгийн хэлний онцлог (Есениний шүлэг зохиомж), хэлний байгууллаас хамаатай түүний үндэсний онцлог (франц шүлэг зохиомж, орос шүлэг зохиомж), түүхэн хэлбэрүүдийг тэмдэглэх нь олонтаа. Нэг хэлний хүрээнд шүлгийн хэлний янз янзын төрөл байж болдог. Жишээ нь орос ардын шүлэг зохиомж, үеийн шүлэг зохиомж, үе-өргөлтийн шүлэг зохиомж, өргөлтийн шүлэг зохиомж г. м. Эртний грек ромын шүлэглэх ёс, дорно дахины шүлэглэх ёс гэж байхаас гадна бас задгай шүлэг, цагаан шүлэг, чөлөөт шүлэг гэх мэтийн жижиг хэлбэр байдаг.

Шүлэгт олон зүйл давтагддаг (өргөлттэй, өргөлтгүй үеийн байрлал, толгой, сүүл холбоц, авиа давталт г. м.) тул математик судалгааны аргыг шүлэгт хэрэглэх оролдлого нэлээд дэлгэрчээ.

Стихотворение—шүлэг. Шүлэглэж бичсэн харьцангуй утга, хэлбэр нь төгссөн бага шиг хэмжээтэй яруу найргийн зохиол. Уг санаа, чиглэлээрээ шүлэг нь нийтлэл, тун ухаан, түүх, уянгын болон шоглол, элэглэлийн шинжтэй байж болно. Хэлбэрээрээ бол шүлэг нь хоёр, гурав, дөрвөн мөрт хийгээд олон мөр бүхий ба дагтай зэрэг янз янз байна. Шүлэглэсэн жүжиг, найраглал, ёг үлгэр бол бадаглаагүй хэлбэртэй ч байж болдог.

Стопа—өлмий. Эртний грек ромын ба үе-өргөлтийн шүлэг шүлгийн хэмжээг тодорхойлдог харьцангуй нэгж. Эртний грек ромын шүлэглэх ёсонд урт богино үеүдийн хослолыг, үе-өргө

гийн шүлэгт бол өргөлттэй, өргөлтгүй үеүдийн хослолыг өлмий гэнэ. Шүлгийн мөрөнд хоёр үет хорей, ямб өлмий, гурван үет дактиль, амфибрахий, анапест өлмий гэх мэтээр ялгана.

Строфа—бадаг. Шүлгийн хэдэн мөр нийлж нэгэн бүхэл нэгдэл болсныг бадаг гэнэ. Хоёр, дөрөв, тав, зургаа зэрэг янз бүрийн тоотой мөрөөс бадаг бүрддэг.

Сценарий—кино зохиол. Кино буюу телевизийн кино хийхэд зориулж бичсэн зохиол. Кино зохиол нь бие даасан байдалтай бөгөөд түүнийг тусгай зохиолын хувьд нь хэвлэж болдог.

Сюжет—өгүүллэгдэхүүн. Баатруудын зан чанар, дүрээлж байгаа амьдралын үзэгдэлдээ хандах зохиолчийн хандлагыг илрүүлж байгаа зохиолын үйл явдлын цогц. Уянгын зохиолд дэлгэрэнгүй үйл явдал байдаггүй.

Тавтология—санаа давталт гэж нэг үгийг юмуу, утга санаа, авианы бүрэлдэхүүн ойролцоо үгс давтахыг хэлнэ. Санаа давталтыг голцуу сэтгэл хөдөлгөх нөлөөллийг хүчтэй болгох зорилгоор яруу найрагт хэрэглэнэ. Жишээ нь:

Суут нь биш
Цуут нь биш
Гарамгай нь биш
Давамгай нь биш
Эгээ л бид
Эгэл хүмүүс

(Ч. Чимид «Эгэл жирийн бид»)

Текстология—бичвэр судлал. Зохиолын эх бичгүүдийг (бичвэрүүдийг) шүүрдэн шалгах, цаашид утга зохиол шинжлэлийн үүднээс судлах зорилгоор тэдгээр эх бичгийг шинжлэх, хэвлэх ажлыг эрхэлдэг хэлбичгийн ухааны нэг салбар. Бичвэр судлалын үндсэн зорилт нь зохиолын бичвэрүүд болон тэдгээрийн сурвалжуудын түүхийг судлах, зохиосон он цаг, зохиогчийг олж тогтоох, нарийн нягт үйлдсэн лавлах булан, тайлбартайгаар хэвлэх явдал болно.

Тема—сэдэв гэдэг нь туульсын ба жүжгийн зохиол дахь амьдралын үндэс болж, гүн ухаан, нийгэм, ёс зүйн зэрэг асуудлыг тавихад ашиглагдсан аливаа хэрэг явдлыг хэлнэ. Сэдэв нь зохиол дахь гоо зүйн бодит байдал ба амьдралын жинхэнэ үнэн байдал хоёрын хооронд зуучийн үүрэгтэй. Иймээс утга зохиол шинжлэлд түүнийг хоёр талаас нь авч үздэг. Амьдралын үнэн байдлын үүднээс сэдэв гэдэг зохиолын биет «зураглалт» агуулга нь түүнд дүрслэгдсэн зүйл нь болно. Энэ тохиолдолд зохиолыг шинжлэхэд зохиол дахь зохиолчийн үзлийн илэрлийн анхдагч шат болохын нь хувьд бодит байдлын чухам ямар баримтыг зохиогч сонгон авч вэ гэдэгт зонхилон анхаардаг. Гоо зүйн бодит байдлын үүднээс бол зохиолын дотоод сэдэв, зохиолчийн уран бүтээлийн хувийн сэдвийн талаар ярьж болно. Энэ тохиолдолд сэдэв

гэж зохиолд илэрхийлсэн зүйлийг хэлэх тул сэдэв нь чухамдаа дэвшүүлсэн «асуудал»-тай адил болно.

Теория литературы—утга зохиолын онол. Уран зохиолын мөчлөг, чанар, нийгмийн үүргийг судалж, түүнийг задлан шинжлэх аргыг зүйг тодорхойлдог утга зохиол шинжлэлийн нэг салбар. Утга зохиолын онолын судлах асуудал нь бодот байдлыг зохиолч дүрээр тусгах онцлогийн тухай сургаал, зохиолын бүтцийн тухай сургаал, утга зохиолын явцын тухай сургаал гэсэн 3 үндсэн хэсэгт багтана. Эхний хэсэгт дүр дүрслэл, ур хийц, гоо зүйн туйлын хүслэн, ертөнцийг үзэх үзэл, арга барил, зохиол бүтээлийн бүхэлд нь үнэмэх зарчмын тухай ойлголтуудыг; хоёрдугаар хэсэгт үзэл санаа, сэдэв, зан чанар, өгүүлэгдэхүүн, зохиомжийн тухай ойлголтууд, найруулга зүй, шүлэглэх ёсны асуудлуудыг гуравдахь хэсэгт найруулга (болон найруулга, аргын шүтэлцээ), уран зохиолын төрөл, зүйл, зүйлчлэлүүд, утга зохиолын урсгал, чиглэл болон утга зохиолын нийт явцын тухай ойлголтуудыг тус тус авч үздэг.

Течение—урсгал. Утга зохиолын урсгал буюу чиглэл (направление) гэдэг нь үзэл санаа, гоо зүйн нийтлэг үзэлтэй хэсэг зохиолчдын уран бүтээлийн түгээмэл шинжийг илтгэх ойлголт юм. Хааяа чиглэлийг арай өргөн ойлголт (жишээ нь романтизм), урсгалыг чиглэлийн доторхи салбар (иргэний романтизм) гэж тайлбарлах нь бий. Үз: Направление и течение литературные.

Тип—хэв шинж. Хэв шинж буюу хэв шинжит зан чанар (типичный характер) гэдэг бол реалист уран зохиол дахь хувийн онцлог, өөрийн гэсэн олон янзын шинж чанар бүхий хүний уран сайхны дүр бөгөөд түүний тэр бүх шинжээс хамгийн голлох шинжүүд нь тухайн үеийн хүмүүс, нийгмийн анги, ард түмний хувьд нийтлэг зүйл байдаг. Уран зохиолд дүрслэгдсэн хэв шинжит дүрүүдийн танин мэдүүлэх, хүмүүжүүлэх ач холбогдол их. Уншигчид тэдгээртэй танилцсанаараа нийгмийн амьдралын зүй тогтол, хүмүүсийн зан чанар, үзэл, эрмэлзэл, үйл ажлын онцлог сэлтийг ухаардаг.

Тоническое стихосложение — өргөлтийн шүлэг зохиомж. Өргөлтгүй үеүдтэй ээлжлэх өргөлтэй үеүдийн байрлалыг жигдлэх замаар айзмыг тааруулан шүлэглэх ёс. Өргөлтийн шүлгийг дотор нь өргөлтийн, үе-өргөлтийн шүлэг зохиомж хэмээн хоёр ангилна. Цэвэр өргөлтийн шүлэгт гагцхүү мөрийн доторхи өргөлтийн тоог харгалздаг бол нөгөө үе-өргөлтийн шүлэгт мөрийн доторхи өргөлтийн тоо, байрлал, үеийн тоог тэнцүүлдэг байна.

Торможение—үз. Задержание.

Трагедия—эмгэнэлт жүжиг. Голдуу баатар нь амь эрсдэж төгсдөг хурц тод эвлэрцгүй зөрчил бүхий жүжиг. Эрхэм дээд зорилгын төлөө тэмцэгч эмгэнэлт жүжгийн баатар нь хүч боловцооноосоо хол давсан саад тогтортой учирна. Эмгэнэлт жүжгийн

агуулгыг онцгой учир холбогдолтой зөрчил тодорхойлно. Эл зөрчил нь туйлын хурц хэлбэрээр нийгэм-түүхийн хөгжлийн тэргүүлэгч, дэвшилт хандлага, хүн төрөлхтний сэтгэлийн байдлыг тусгана. Иймээс дэлхий дахины түүхэн ач холбогдолтой асуудлыг шийдвэрлэх учиртай баатрын дүрслэл нь өсгөн томруулсан, сүр жавхлан бүрдсэн шийжтэй байна. Иймээс ч эмгэнэлт жүжиг нь чухамхан гүн ухааны шинжтэй, хүний ахуй, түүхийн хөдөлгөөний гол тогцоо асуудлыг дэвшүүлж тавьсан байдаг (Эсхилийн «Цовдлуулсан Прометей», Шеспирийн «Гамлет», Гётегийн «Фауст», Пушкины «Борис Годунов», Брехтийн «Галилейн амьдрал» г.м). Хүний хувийн амьдралын явцуу эрх ашиг, нутаг зуурын зөрчил-эмгэнэлт жүжигт тэр бүр тохирдоггүй юм.

Традиция и новаторство в литературе—уран зохиолын уламжлал, шинэчлэл. Уран зохиолын үйл явц дахь залгамжлал, шинээтгэл, өвлөн авсан ба шинээр бүтээсэн зүйлийн харьцааг тодорхойлогч ухагдахуун. Уламжлал гэдэг нь зохиолчийн урьд үеэсээ нэн чухал, үнэт зүйл хэмээн өвлөн авч эзэмшсэн, уран бүтээлийн чиг баримжаа болсон соёл-уран сайхны туршлага. Уламжлал нь үндэсний төдийгүй, интернациональч шинжтэй ч байж болдог. Зохиолч хүн орчин үеийнхээ уран сайхны зорилгыг шийдвэрлэхийн тул урьд үеийнхнийхээ өвийг шилж сонгож, бүтээлчээр эзэмших болдог учир бас уламжлал нь шинэчлэлтэй хосолдог байна. Шинэчлэл гэдэг нь уран зохиолд шинэ арга зам нээх, тэгснээрээ уран зохиолын уламжлалыг өөрчлөн байгуулах, өөрөөр хэлбэл нэг хэсэг уламжлалыг огоорч, нөгөө хэсэг уламжлалыг авах, эцсийн эцэст шинэ уламжлал үлдээхийг хэлнэ. Иймээс уламжлал, шинэчлэлийн асуудал бол үгүйсгэл үгүйсгэлийн хуульд хамаарах диалектикийн асуудал мөн.

Троп—дүрслэг хэллэг. Үгийг шилжүүлсэн утгаар хэрэглэсэн хэллэг. Ямар нэг талаараа ойролцоо хоёр ойлголтыг зэрэгцүүлэн тавих нь дүрслэг хэллэгийн үндэс болно. Үүнд энэ зэрэгцүүлсэн хоёр ойлголт нь дүрслэг хэллэгийг бүрдүүлэгч хоёр хэсэг болох бөгөөд тэр хоёрын нэг нь шууд утгаараа, нөгөө нь шилжүүлсэн утгаар хэрэглэгдсэн байдаг. Дүрслэг хэллэгт чимэг үг, адилтгал зүйрлэл, төлөөлөл, орлуулал, егөөдөл, ёгтлол, амьдчилал, тойруулал, ихэсгэл, багасгал тэргүүтнийг хамааруулна.

Умолчание — дуу хураах, дуугүй орхих. Санаагаа зориуд дутуу нэрхийлээд, цухуйлгасгээд орхих ур маяг. Үүнд дутууг нөхөн ойлгох нь уншигч, сонсогчийн хэрэг болно. Жишээ нь: «Хэрэв би морьтой болоод завтай явсан бөл доо...» Д. Нацагдорж Хөдөө талын үзэсгэлэн»

— Тэгээд нэг сонин юм болоод..

— Юу?

— Нэг муу япон офицер намайг толгой түрүүгүй загнаад..

Д. Пармаа «Тагнуул»

Үстний народный рассказ — үз. Сказ.

Фабула—гол явдал. Гол явдлыг өгүүлэгдэхүүнтэй (сюжет) хутгах юм уу, ав адилд үзэх явдал бий. Нэг хэсэг эрдэмтэн зохиолын бүх үйл явдлыг өгүүлэгдэхүүн, түүн дотор өрнөж байгаа үндсэн зөрчлийг гол явдал гэж хэлнэ хэмээн үзэж байна.

Фантастика—уран зөгнөл, уран сэтгэмж. Санаанаасаа зохиосон элдэв дүр, сонин төсөөллийн ертөнц. Хэдий уран зөгнөл нь бодит байдалтай адилгүй ч гэсэн жинхэнэ амьдралаас төрсөн сэтгэгдэл, ойлголтод дулдуйдсан байдаг. Уран зөгнөл нь өнө балар цагт янз бүрийн шашин, домог-үлгэр, онгон, шүтээний дүрд биеллээ олдог байв. Үлгэр, тууль зэрэг ардын аман зохиолын төрөл зүйлст мөн тусчээ. Тухайлбал мангас, шуламс, нисдэг морь зэргийг дурдаж болно. Шинжлэх ухаан, техник хөгжихийн хамтаар уран зөгнөл нь ирээдүйг харахад тусалж, шинжлэх ухааны сэтгэлгээг эрэл хайгуулд дуудан, шинжлэх ухааны ололтыг сурталчилах болжээ. Сэргэн мандалтын үеийн уран зохиолд уран зөгнөлт зохиол их дэлгэрч байв. (Рабле, Шекспир, Т. Мор г. м.)

Уран зөгнөл шог зохиолд ч мөн их үүрэгтэй. Хэт ихэсгэх юмуу багасгах аргаар шог зохиолчид өдөр тутмын амьдралаас бидний анзаардаггүй гэм дутагдлыг тодруулан гаргадаг (Свифтын «Гулливерын аялал» М. Салтыков-Щедриний «Нэгэн хотын түүх» г. м.).

Утга зохиолын бүхий л арга чиглэлийн зохиолчдын бүтээл уран зөгнөлөөр баялаг юм. XX зууны уран зохиолд А. Франс, Г. Уэлс, Ф. Кафка, К. Чапек, А. Грин, М. Булгаков тэргүүтэй олон зохиолч уран зөгнөлийн олон сайхан дүр бүтээжээ.

Фельетон—шог найруулал. Төлөв сонин, сэтгүүлд гардаг уран нийтлэлийн нэгэн зүйл. XIX зууны эхэн үеэр бий болжээ. Уран сайхан-нийтлэлийн төрөл зүйл болохын хувьд шог найруулал нь өнөөгийн тулгамдмал асуудлыг хөдөлгөөнтгүй баримтад тулгуурлан уран дүрслэлээр чимж үзүүлдэг. Шог найруулалд шоглох чиглэл давамгайлна.

Фигура стилистическая — найруулгын ур маяг. Энэ нь зохиолчийн хэлийг яруу сайхан болгож байгаа, ердийн ярианыхаас арай өөр хэллэгийг хэлнэ. Найруулгын ур маягт давталт, тонгоруулал, уран асуулт, солбицол, дүрслэг хэллэг, холбоос олшруулах, үг гээх ёс сэлт хамаарна.

Фигурные стихи—хэвт шүлэг. Энэ нь мөрүүдийн байрлал юм уу мөрүүдэд ялган тэмдэглэсэн үсгүүд нь ямар нэг юмны дүрс үүсгэхээр бодож бичсэн шүлгийг хэлнэ.

Филология—хэл бичгийн ухаан. Хэл шинжлэл, утга зохиол судлал хоёулыг багтаасан ухагдахуун.

Фольклор—ардын аман зохол, ардын билэг. Ард түмний аж байдлын уламжлал болсон олон түмний үгийн уран бүтээлийн зүйл, хэлбэрүүдийн нийлбэр цогц.

Үгийн уран бүтээлийн нэн эртний хэлбэр хүний хэл яриа бүрэлдэх явцад, барагцаагаар хуучий чулууны дээд үед бий болжээ. Анги үүсэхийн өмнөх нийгэмд уран бүтээл амаар дамжин хөгждөг байсан бөгөөд энд үг нь хөгжим, бүжигтэй хөсөлдөг байв. Энэ шатанд яруу найраг хөдөлмөртэй нягт холбогдон хүний үүсгэвэр мэдлэг, шашин, домог-үлгэр, түүхийн төсөөллийг тусгадаг байв. Цаашдаа нийгмийн анги давхартын ялгарлыг тусгасан аман зохиолын олон зүйл, хэлбэр үүсэв. Аман яруу найргийн хөгжилд хөдөлмөрчин ард түмний уран бүтээл нэн чухал үүрэг гүйцэтгэжээ. Бчиг бий болмогц утга зохиол үүсэв. Аман зохиол бичгийн утга зохиолтой зэрэгцээ хөгжиж, ард түмний гоо зүйн хэрэгцээг удаан хугацаанд хангасаар иржээ.

Аман зохиол бичгийн зохиол хоёр анхнаасаа нягт барилдлага шүтэлцээтэй байсан бөгөөд орчин үеийн утга зохиолд ч аман зохиолын нөлөө холбогдол багагүй байна.

Формализм — формализм, хэлбэрдэл 1. Утга зохиол, урлаг дахь хэлбэрдэх хандлага гэдэг бол хэлбэрийг эрхэмлэх (заримдаа агуулгыг хохироодог) чиглэл юм. Хэлбэрийг шүтэгчид зохиолын үзэл санаа, дэвшүүлсэн асуудал бол тохиолдлын шинжтэй, зохиолын уран сайхны чансаанд нөлөөгүй, уран зохиолоос ангид зүйл гэж үздэг. Тэдний бодлоор боя харин уран сайхан хэлбэр нь уран бүтээлийн цорын ганц зорилт мөн бөгөөд хэлбэр хичнээн чамин байх тусмаа зохиолчийн авьяас төчнөөн дээгүүр үнэлэгддэг ажээ. Нийгэмд үзэл санааны салбарыг хамарсан ядуурал гарч нийгмийн уналт бууралт болсон үед хэлбэрдэх чиг хандлага гарч ирдэг юм.

2. Утга зохиол шинжлэл дэх формализм (хэлбэрийн сургууль) гэж бас бий. Энэ бол урлаг дахь хэлбэрдэх онолын үндэслэл юм. Хэлбэрийн сургууль XX зууны эхээр үүсч, 1917 оны хувьсгалын дараа онцгой учир холбогдолтой болжээ. Энэ сургуулийнхан хувьсгалт ардчилсан шүүмжлэлийн уламжлалыг эсэргүүцдэг байв. Тэдний бодлоор бол утга зохиол шинжээч хүн зохиолын үзэл санааны агуулга, түүнийг нийгэм нөхцөлдүүлсэн байдлыг судлах биш, харин зөвхөн хэлбэрийн өвөрмөц онцлогийг л судлах ёстой ажээ.

Хэлбэрийг агуулгаас салган судлах нь үр дүнгүй юм. Ийм судалгаа уран сайхны элдэв «хэрэглүүрийг» тоочин тодорхойлох, ангилахаас хэтэрдэггүй байв.

Хэлбэрдэх онолын зөрчлийг энэ ёсны олон үзэл сурталчид яваандаа ойлгож татгалзсан юм. (Жирмунский, Н. Томашевский, Б. Эйхенбаум г. м).

Футуризм—футуризм. 1. 1909 онд Италид бий болсон утга зохиолын урсгал (чиглэл), Толгойлогч нь Маринетти. Энэ урсгал яруу найрагт хэлбэр хөөцөлдсөн шинэчлэл хийхийг номлож (үг яриаг өгүүлбэр зүйн журмаар зохион байгуулахаас татгалзах, зохиолын эхэнд нот, математикийн томьёо тэмдэг тэргүүтэн хэл-

ний бус хэлбэрийн зүйлс нэвтрүүлэх г. м.) байсан бөгөөд тэгэхдээ эл уриалгын нь цаана хүмүүнлэг бус агуулга нуугдаж байсан нь уг урсгалын зарим төлөөлөгчийг хожим фашист дэглэмийн талд оруулжээ.

2. 1910 онд Орос оронд үүссэн утга зохиол, уран зургийн урсгал (1913 онд футуризм нэртэй болжээ). Энэ нь зарим талаар италийн урсгалтай төстэй (өнгөрсөн үеийн соёлыг үгүйсгэх, хэлний шинэ шинэ хэлбэр эрэлхийлэх г. м.) боловч угтаа түүнээс их хол хөндий байв.

Характер литературный—уран зохиол дахь зан чанар. Уран зохиол дахь хувийн тодорхой зан чанар бүхий хүний дүр. Уран сайхны зан чанар бол давтагдатч ерөнхий ба давтагдашгүй бодгаль зүйлс; объектив (уран зохиолд тухайн зан чанарыг бүтээхэд эх дүр болсон хүний амьдралын нийгэм-сэтгэлзүйн бодит байдал) ба субъектив зүйлсийн (эх дүрийн утга учрыг зохиолч нээж харуулсан нь) амьд нэгдэл мөн. Ийнхүү урлагт дүрслэгдсэн хүзан чанар гэдэг нь уран сайхны аргаар бүтээсэн «хувь хүн» юм.

Олон талтай, хөгжил хөдөлгөөнтэй зан чанарыг үзүүлэх нь уран зохиолын өвөрмөц шинж болно. Зан чанар гэсэн ойлголт эртний Грект бүрэлдэн төлөвшжээ.

Гэвч эртний хүмүүс зан чанарыг орчин үеийнхнээс өөрөөр ойлгож байв. Үзэл санааны агуулгыг нээн гаргахад үйл явдал (өгүүлэгдэхүүн) голлодог байсан тул баатрууд дав дээр зан чанараараа биш, харин дүрслэгдэн буй үйл явдалд гүйцэтгэх үүргээрээ ялгардаг байв. Шинэ үед зан чанар, өгүүлэгдэхүүн хоёрын харьцаа өөр болов. Баатрын зан чанар нь тодорхой нөхцөлүүдэд түүний юу хийх, яахыг тодорхойлох болжээ.

Характеристика речевая—яриагаар тодорхойлох ёс гэдэг нь зохиолын баатрын өөрийн нь үг яриагаар түүний зан чанарын бусдаас ялгарах онцлог шинж, мөн соёлын төвшин, нийгмийн аль нэг тодорхой давхраа бүлэгт хамаарагддагийг нь илрүүлэх аргыг хэлнэ.

Хиазм—солбицол. Ижил төстэй хэсгүүдийг солбицуулан буюу АВ-В¹А¹ гэсэн дарааллаар байрлуулсан зэрэгцүүлэл. Жишээ нь:

Хийвэл бүү ай

Айвал бүү хий (цэцэн үг).

Дайн

Хүнгүй гэр

Гэргүй хүн

Дайн

Хөлгүй бие

Биегүй хөл

(Д. Гомбожав «Дайн».)

Хорей (трохей)-хорей (трохей), бүжил өлмий. Уртатгалын

шүлэгт нэг урт; нэг богино үеэр; үе-өргөлтийн шүлэгт бол нэг өргөлттэй, нэг өргөлтгүй үеэр бүтсэн өлмий.

Хромос протос—үзв Мора.

Цезура—нугалбар, Монголооо үүнийг бас цэглэл ч гэнэ. Шүлгийн мөрийг хоёр (юм уу хааяа гурав) хураасан шадын дундах зогсосхийлт. Шүлгийн хөгийг ялгаруулж, урт шадыг илүү тод айзамтай болгоно.

Цикл—мөчлөг. Сэдэв, материал, баатрууд, уг санаа зэрэг ямар нэг нийтлэг зүйлээр өөр хоорондоо холбогдсон хэсэг зохиолыг мөчлөг зохиол гэнэ (Д. Нацагдоржийн эрүүл энхийн сэдэвт шүлгүүд). Ийм мөчлөг бас аман зохиолд байдаг (Далан худалчийн яриа, Жангарын тууль).

Эвфемизм—эерүүлэл. Бүдүүлэг, зохисгүй, эрс тэс юм уу халуун нялуун үг, хэллэгийг орлуулсан эелдэг зөөлөн үг, хэллэг (худал хэлэх гэхийг дэгс ярих, үхэх гэхийг амьсгаа хураах, г. м).

Эвфония—эгшиглэл зүй. Шүлэг зохиолд сэтгэл хөдлөлийн тодорхой өнгө оруулдаг хэлний авианы чанарын талыг судалдаг туурвилзүйн нэг хэсэг, яруу эгшгийн тухай сургаал. Шүлгийн айзам, холбоц, эхэн, сүүл ижилсгэх, эгшиг гийгүүлэгч давтах тэргүүтэн найруулгын олон арга эгшиглэл зүйд холбогдоно. Эгшиглэл зүй нь авианы үзэгдэл болохын хувьд яруу найраг, үргэлжилсэн үгийн зохиолд аль алинд нь адилхан хамаатай.

Эзопов язык—өгт хэл. Өгт үгс, тойруулал, нууц нэр, учир битүүлэг хэллэг, егөөдлийг өргөн ашигласан уран сайхны хэл. Үгчлэн орчуулбал Эзопын хэл гэсэн энэ нэр томъёо МЭӨ VI зууны үеийн грекийн яруу найрагч Эзопын домогт дүрээс үндэстэй юм. Домогт хгүүлснээр бол боол гаралтай Эзоп орчин үеийнхээ тухай үнэнийг хэлэхийн тул адгуус амьтан, жигүүртэн шувууны өгт дүрийг бүтээхээс өөр аргагүй байжээ. Цаашдаа ийм өгт хэл шоглол зохиолд өргөн хэрэглэгдэх болжээ. Утга зохиолыг хянах хатуу чандлагын нөхцөлд олон орны зохиолч нийтлэл, уран бүтээлдээ өгт хэлийг ихээхэн ашигладаг байв. Өгт хэл бол шоглолын хэлний нэг өвөрмөц хэлбэр мөн.

Экранизация—дэлгэцийн болгох. Уран зохиолын аль нэг бүтээлийг ашиглан кино юмуу телевизийн кино хийх. Кино урлаг бүр үүсэхээсээ Дефогийн «Робинзон Крузо», Свифтийн «Гулливерын аялал» зэрэг зохиолыг дэлгэцийн болгож байжээ. Өнөөгийн дэлхийн киноны ихэнх нь сонгодог юм уу орчин үеийн өгүүллэг, тууж, роман, жүжгээр хийсэн бүтээлүүд болж байна. Одоо үеийн кино гэдэг нийтлэг урлаг юм. Кино уран зохиолд үгээр бүтээсэн дүрийг биетэй, хөдөлгөөнтэй, нүдэнд үзэгдэх дүр болгон хөрвүүлдэг дүрслэн илэрхийлэх өөрийн өвөрмөц бөгөөд баялаг арга хэрэглүүртэй болжээ.

Экспозиция—өмнөтгөл. Зохиолын үйл явдал эхлэхийн өмнөх баатруудын байдал, тэдний амьдарч агсан орчин нөхцөлийг дүг-

лэсэн хэсэг. Энэ хэсэг нь үгтэй юмуу дэлгэрэнгүй дүрслэлтэй ч байж болдог. Өмнөтгөл нь зохиолд гарах хүмүүсийн ааш зан үйл ажиллагааны уг сурвалжийг гүнзгий ухаарахад дөхөм үзүүлнэ.

Экспрессионизм—экспрессионизм. XX зууны 10-аад оны утга зохиол, урлаг дахь авангардист урсгалын нэг. Экспрессионизм нь реализм болон XIX зууны сүүлч үеийн реалист бус урлагийн зарим хэлбэрийн (жишээ нь, натурализм, импрессионизм) эсрэг өөрийгөө сөргүүлэн тавьж, юуны өмнө уран бүтээлчийн хувийн сэтгэл, оюуны ертөнцийг хурцаар гаргахыг эрмэлздэг байв. Экспрессионизм нь бодит байдлыг шууд дүрслэхээс зайлсхийж, гол зүйл бол зохиогчийн субъектив төсөөллийг илэрхийлэх явдал гэж гүнхаглаж, дүрслэлийг илэрхийллээр сольжээ. Тийм учраас ийм утга зохиолын гол төрөл зүйл нь уянгын яруу найраг ба зохиогчийн ортилуун бодмоглол (монолог)-оор дүүрэн нийтлэлийн жүжиг хоёр байв. Энэ чиглэлийн гүн ухааны үндэс нь Бергсон, Гуссерль, Фрейд нарын дэвшүүлсэн онол юм.

Экспрессионизм Германд хамгийн их дэлгэрч, уран зураг, театрт кино, утга зохиол тэргүүтэн урлагийн нэн чухал бүх салбарыг хамран хөгжжээ. Нэрд гарсан экспрессионистуудын тоонд Х. Бехер, Э. Толлер, Л. Франк нар орно.

Элегия—гуниглалт шүлэг. Уянгын зохиолын нэгэн хэлбэр. Эртний Грект МЭӨ VI зууны үед янз бүрийн сэдвээр бичсэн хоёр мөрт шүлгийн хэлбэрээр үүсчээ. Европын шинэ утга зохиолд хэлбэр нь тодорхой биш болсон боловч агуулга нь тогтвортой, их төлөв гунигтай бодол, гансрал, гүн ухааны эргэцүүллийг илэрхийлэх болжээ.

Эллипсис—гээлт. Өгүүлбэрийн байвал зохих аль нэг гишүүнийг гээх найруулгын ур маяг. Гээлтийг ашиглах нь хэлсэн зүйлээ чангаруулж, амьд ярианы аялгатай, уран яруу болгох ач холбогдолтой.

«Нойрноос морио
Чөмөгнөөс хутгаа (өгөх)
«Ажил хийвэл дуустал
Давс хийвэл уустал (хий)»
«Хүний хуучин нь
Дээлийн шинэ нь (дээр)»

(Цэцэн үгс)

Бөртэ-үжиний үгийг зөвшөөж үл буун шөнө турш явж зуур мөрт тайчуудыг дайрав. (Монголын нууц товчоо)

Хэдэн өдөр хүүхдүүдийн хувцсыг цэвэрлэж эцгийн нь уранхай дээл хувцасны хуулгыг угаан гурван багад нь нэг бүтэн оодгор дээл оёж өглөө. (С. Удвал, «Ховор хүн»)

Дээр иш татсан цэцэн үгст өгүүлэхүүн нь алга боловч утга нь ойлгогдож байхад сүүлчийн хоёр өгүүлбэрт өгүүлэгдэхүүн нь

байхгүй хэр нь зохиолыг уншиж байгаа хүнд үйлийн эзэн хэн болох нь урьд хойно өгүүлсэн зүйлсээс тодорхой байна.

Эпигонство—хоосон дуурайлт гэж утга зохиолын ямар нэг чиглэл, төрөл зүйл, найруулга, бодгаль маягийг бүтээлч бишээр дуурайхыг хэлнэ.

Эпиграф—эшэлбэр бичээс. Эртний грек, ромд ямарваа биет зүйлд зориулан түүн дээр тухайлбал булшны хөшөөн дээр бичсэн бичээсийг хэлдэг байв. Шинэ үед бол уран зохиолын эхэнд бичсэн зохиолчийн уг санааг нээх, дүрслэгдсэн үйл явдалд зохиолчийн үнэлэлтийг өгөх зорилго бүхий цэцэн үг, эшлэлийг ийнхүү нэрлэх болжээ.

Эпилог—төгсвөр. Зохиолд дүрсэлсэн бүх явдлаас хойш баатруудын хувь заяа юу болсныг өгүүлсэн (жүжиг, романы) төгсгөлийн хэсэг.

Эпистолярная форма—захидлын хэлбэр. Баатрууд нь захидлаар харилцаж байгаа хэлбэрээр бичсэн зохиол. Ийм төрлийн зохиол бүр эртний грек, ромд байв (Эпикур, Цицерон, Горація). Сүүлдээ энэ хэлбэр хөгжсөөр уран зохиолын нэлээд зүйл, түүний дотор роман, туужид ч дэлгэрчээ. Монголын хуучин төвд хэлт утга зохиолд захиа бичиг (брин-ег) гэсэн нэг зүйл байсан нь үүнтэй төстэй юм. Орчин үеийн манай утга зохиолд Д. Пүрэвдоржийн «Сэгс цагаан богд», «Хүүгийн эцэгт бичсэн захидал» найраглал зэрэг нэлээд тооны захидлын хэлбэртэй бүтээл гарчээ. Мөн томоохон зүтгэлтний түүх, соёлын холбогдолтой хувийн захиа бичиг ийм хэлбэрийн утга зохиолд хамаарагдана.

Эпитет—чимэг үг. Юмыг дүрслэн тодорхойлсон нэгэн зүйл тодотгол. Гэхдээ ерийн тодотгол тухайн юмыг бусад олон юмнаас ялгадаг байхад чимэг үг нь уг юмын аль нэг шинжийг товойлтон гаргасан (намрын мөнгөн өглөө) юмуу эсвэл өөр юмны шинжийг түүнд шилжүүлж хэрэглэсэн (шивнэх навчис) байдаг. Ардын аман зохиолд байнгын чимэг үг (алтан нар, мөнгөн сар) их тохиолддог.

Эпифора (буюу концовка)—сүүл ижилгэл. Үг илэрхийллийг залгаагаар орсон өгүүлбэр, шүлгийн мөрийн ард давтахыг хэлнэ. Энэ нь эхэн ижилгэл (анафора)-ийн эсрэг байдалтай найруулгын нэг ур маяг юм.

Царсны навчийг шарлаад байхад
Нарсны мөчир ногоороод байдаг
Цагаан хусыг хатаад байхад
Цармын арц нойтон байдаг
Хээрийн ногоог хуурай байхад
Хэцийн зээргэнэ сөлтэй байдаг
Дэлхийн ургамлыг нойрсож байхад
Дээрх гурав сэргэг байдаг

(Ц. Дамдинсүрэн «Царсны навчийг»)

Галт тэрэг дорно зүг яарна
Газар дэлхий баруун тийшээ зөрнө
Уул, ус, ой, мод зөрнө
Уужим тал, хот, тосгод зөрнө
Утасны шонгууд
Тэнгэрийн наран
Байгаль ертөнц буйгаараа
Баруун тийшээ зөрнө

(Д. Нямаа «Өглөөний наран айсуу»)

Эпонея—их тууль. Туульсын зохиолын хамгийн том зүйл. Эртний их тууль ба хүүрнэл зохиолын нэгэн зүйл болох их тууль гэж ангилж үзнэ. Эртний их тууль (баатарлагийн туульс) нь нийт ард түмний эрх ашгийг илэрхийлсэн баатарлаг явдлыг голцуу дүрсэлсэн байдаг. Эртний грекийн «Илиада», «Одиссея», Энэтхэгийн «Махабхарата», Карел-Финий «Калевала» зэрэг нь их туульс болно.

Орчин үед өргөн их үйл явдлыг дүрсэлж, олон хүмүүс гардаг романыг их тууль гэж нэрлэж байна. Үүнд Л. Толстойн «Дайн ба энх», Ж. Голсуорсийн «Форсайтын тууль», М. Шолоховын «Дөдлгөөн дон»-ыг хамааруулж болно.

Эпос—тууль. 1. Уран зохиолын гурван төрлийн нэг (нөгөө хоёр нь: уянга, жүжиг). Туульсын зохиол нь их төлөв хөндлөнгийн явдлыг хүүрнэн өгүүлсэн байдаг.

Дүрсэлсэн цаг хугацаа, хамарсан үйл явдлын нь хэмжээ хэрэвс хамааран туульсын том, дундаж, бага (буюу бэсрэг) хэлбэр гэж ялгадаг. Том хэлбэрт нь их тууль, дундаж хэлбэрт нь тууж, бага хэлбэрт нь туурь, өгүүллэг багтана. Хүүрнэл зохиолын нэг онцгой хэлбэр бол найруулал юм. Найруулал нь хэмжээгээрээ янз бүр байх тул туульсын зохиолын бага, дундаж, тэр байтугай том хэлбэртэй ч төстэй байх нь бий.

2. Явцуу утгаар бол шүлэг, үргэлжилсэн үгээр байдаг ардын аман зохиолын нэг өвөрмөц зүйл болох тууль буюу баатарлаг тууль. Ийм туульс их төлөв амаар уламжилж ирсэн боловч бас бичгээр үлдсэн гайхамшигт дурсгалууд дэлхийн улс түмэнд цөөнгүй бий. Монголын ихэнх туулийг мэргэжлийн туульчид товшуурдан хайлж ирсний дээр бас «Хан харангуй», «Гэсэр» мэтийн зарим тууль бичгээр тэмдэглэгдэж буюу бичгээр боловсруулагдан үлдсэн байна.

Ардын баатарлаг тууль (домог-үлгэр, баатарлаг үлгэр, хожим нь түүхэн хууч үг, домгийн уламжлал дээр) анхны хүй нэгдлийн байгуулал задрах үед үүсч эртний ба феодалын нийгэмд эцгийн эрхт ёсны харилцаа, төсөөлөл хагас заримдаг хадгалагдаж байсан нөхцөлд хөгжжээ. Туульс дахь туйлын хүслэнгийн үндэс нь анхны хүй нэгдлийн үеийн хэв ёсны хэм хэмжээг дурсан санагалах явдал юм.

Туулийн анхны хуучин хэлбэр нь балар эртний домог-үлгэрийн хэл, үзлийг ашигласан, түүнд гарах баатарлаг явдал нь үлгэр ба домог-үлгэрийн хальсан бүрхэвчтэй байдаг. Жишээ нь турк, монголын баатарлаг туульс, нартын туульс зэргийг нэрлэж болно. Ийм туулийн гол сэдэв нь мангас махчинтай тулалдсан, заяаны ханиа баатрын ёсоор олж авсан, овгийн (эцгийн) өшөөг авсан явдлууд байдаг.

Нэн эртний туулийн ийм хуучин хэлбэрийн дараа, үндэстний төр бэхжих нөхцөлд түүхэн домогт үндэслэн туулийн сонгодог хэлбэр болох түүхэн баатарлаг тууль гарчээ. Энэ хэлбэрийн туульд домог-үлгэрийн зүйл мартагдан гээгдэх хандлагатай байдаг. Баатрууд нь түүхэн үндэстэн, ястныг төлөөлдөг бөгөөд дайснууд нь их төлөв түүхт байлдан эзлэгчид, харийн, тэрс номт дарлан мөлжигчидтэй адил байдаг. Туулийн цаг нь эртний тууль дахь шиг ертөнц анх бүтэх домог-үлгэрийн үе биш, харин үндэстний түүхийн эхэнд хамаарах урьдын сайхан үе байдаг. Гэхдээ туулийн түүхэн зүйг яг үгчлэн ухаарч болохгүй. Тууль дахь эртний төр улсын байгууллауд нь (Оросын тууль дахь Владимир вангийн толгойлсон Киевийн улс, монгол «Жангар» дахь дөрвөн ойрд г. м.) өнгөрсөн үе рүүгээ хандсан үндэстний ба нийгмийн үл гүйцэлдэх мөрөөдөл юм. Сонгодог хэлбэрийн туульд түүхэн (буюу зохиомол түүхэн) хүн, үйл явдлыг магтан дуулах боловч түүхт үзэгдэл, юмсыг дүрслэхдээ өгүүлэгдэхүүний уламжлалт бүдүүвч хэвд захирагдана. Заримдаа ёслол, домог-үлгэрийн загварыг ашиглана.

Туульсын хамгийн сүүлийн түүхэн хэлбэр нь аман туульсын уламжлал яруу найрагчдын хувийн уран бүтээлтэй нэгдсэний дүнд үүсчээ. Жишээ нь Персийн Фирдоусийн «Шахнамэ», Гүржийн Шота Руставелийн «Барсан хэвнэгт баатар», төвд, монгол нэр нь үл мэдэгдэх зохиолчдын «Гэсэрийн тууж»-ийн бичгийн хувилбарууд г. м.

Ардын туульс дэлхийн бүх улс түмний утга зохиолын хөгжилд их нөлөөлжээ. Яруу найрагчдын хувьд туульс нь жинхэнэ үндэстний хөрс суурин дээр уран тансаг бүтээл туурвихын жишээ болсоор байна.

Эссе—эргэцүүлэмж гэдэг нь нэгэн зүйлийн найруулал. Энэ найруулалд баримтыг өгүүлэх нь биш, харин сэтгэгдэл, эргэцүүлэл, бодлыг дүрслэх явдал гол үүрэг гүйцэтгэнэ. Эргэцүүлэмж XVI—XVII зууны зааг дээр үүсэж европын утга зохиолд, ялангуяа Английн утга зохиолд их дэлгэрчээ. Эргэцүүлэмжийн хэл найруулга ярианы хэлэнд ойр, уран, цэгэн байдаг. Гүн ухааны, уран зохиолын шүүмжлэлийн, түүх намтрын, нийтлэлийн, мөн цэвэр уран зохиолын шинжтэй эргэцүүлэмж байдаг.

Эргэцүүлэмжид хатуу чанд цэгц тогтолцоотой өгүүлэх, дүг-

нэлтийг нотлохыг онц чармайлгүй асуудлыг чөлөөтэй субъектив байдлаар тайлбарласан байдаг.

Юмор—хошигнол. Инээдмийн нэг онцгой хэлбэр, хошигнол нь нөхөрсөг наргиан мөн боловч бас дутагдлын эзнийг хэр тааруу «чимхээд» авдаг байна. Хэрэв шоглол нь (сатира) шоолж буй үзэгдлээ үндсээр нь буруушааж, түүнд туйлын хүслэнг сөргүүлэн тавьдаг бол хошигнол нь өөрийн шоолж байгаа зүйлээс туйлын хүслэнтэй үл харшлах талуудыг олж хардаг учир түүний шүүмжилсэн зүйл нь нүдэнд дулаахан, сэтгэлд зөвөргүү шинжээ хадгалсаар байдаг.

Явление—үзэгдэл. Жүжгийн зохиолын бүлгийн нэг хэсэг. Үзэгдэл нь тайзан дээр гарч байгаа баатруудын бүрэлдэхүүн өөрчлөгдтөл, өөрөөр хэлбэл хэн нэг нь явах буюу, шинэ хүн ирлэх хугацаанд үргэлжилнэ.

Язык художественной литературы—уран зохиолын хэл гэдэг бол уран зохиолд уран дүрийг амьдруулах үндсэн хэрэглүүр мөн. Уран зохиолын хэлний өвөрмөц тал нь хүний амьдралын янз бүрийн учрал тохиол, бодгаль хэлбэрийг дүрслэгч зохиолчийн зорилтоор тодорхойлогдоно. Хэлний найруулгыг агуулга талаас нь шинжлэх ухааны, албан хэргийн, ярианы гэхчлэн хатуу ангилдаг бол зохиолч хүн энэ бүх ангилмын найруулгыг алианыг нь эзэмшиж, амьдралын тухай тухайн салбарыг дүрслэхдээ ашиглан тэдгээр салбарын төлөөлөгчдийн хэл ярианы онцлог, хүмүүс ар гэртээ, ажил дээрээ, найз нөхөдтэйгээ харилцахдаа гэхчлэн өөр өөр орчинд яаж ярьж байгаа онцлогийг харуулах шаардлагатай байдаг. Иймээс уран зохиолын хэл нь нэг ёсны нийлэг шинжтэй юм. Уран зохиолд бие хүнийг өөрийн гэсэн зан чанартай, хэл яриа нь хүртэл бусдаас ялгарах өвөрмөц бодгаль байдалтайгаар дүрсэлдэг тул уран зохиолын хэл нь бодгальжсан баатруудыг хэл ярианы онцлогоор нь ялгаруулагч нэг зүйл, уран сайхны хэрэглүүр болдог. Үүний хамтаар зохиолын баатрууд, тэдний амьдралын орчин нөхцөлийг зохиолч өөрийн үгээр дүрсэлдэг. Зохиолчийн баатрууддаа хандах хандлага түүний үгээр илрэх бөгөөд тэр хандлага нь бахадсан, үгүйсгэсэн, шоглосон янз янзын өнгө хөгтэй байдаг.

Түүнчлэн зохиолын төрөл тус бүрийн хэл нь өөр өөр хэлбэртэй. Жүжигт бол зохиогчийн үг хэрэг дээрээ байдаггүй, зохиолчийн үнэлэлт зөвхөн баатруудын явдал, харилцан яриагаар илэрдэг. Хүүрнэл зохиолд бол баатруудын яриа зохиолчийн үгтэй хосолсон байдаг. Уянгын зохиолд бол их төлөв бодгаль хэл бэрээр хувийн сэтгэлийн хөдөлгөөнөө уянгын баатар өөрөө илэрхийлнэ.

Уран зохиолын хэл нь найруулгын олон хэлбэрийг багтаадаг учраас ашиглах хэлний эх сурвалж нь баялаг байна (Хуучирсан

үг, шинэ үг, хар ярианы үг, нутгийн аялгууны үг, гадаад хэлний үг г. м.). Дүрслэгдэхүүнээ үнэлэх, бодгальжуулах зорилгоор уран зохиолын хэлэнд дүрслэг үг, найруулгын янз янзын ур маягийг хэрэглэдэг.

Ямб—дэвхцэл өлмий. Өргөлт нь (уртатгалын шүлэгт бол урт үе нь) дандаа тэгш үе дээр (2, 4, 6, 8-р үе г. м) таардаг хоёр үет хэмжээ. Тэгэхдээ байх ёстой газраа өргөлтгүй байх нь олонтаа.

Д. ЕНДОН
ОРОС—МОНГОЛ УРАН ЗОХИОЛЫН
НЭР ТОМЬЕОНЫ ТОВЧ ТАЙЛБАР
ТОЛЬ

Редактор **Д. Шархүү**
Техник редактор **А. Сожилмаа**

Өрөлтөнд 1995 оны 5 сард орж, 1995 оны 7 сард 500 хувь хэвлэв.
Цаасны хэмжээ 60x841.16 хх 5.75 За№15—95

ШУХэвлэлийн «Эрдэм» компани
Нэгдсэн Үндэстний гудамж—19. Улаанбаатар—46.